

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक

१२/११/१९७१

पहालय क्रमांक

पुस्तकाचें नांव

ललित वत्सलसंग

ललित वत्सलसंग

(पृथ्वी.)

" किमंत & आणे.

Poldar's Moral and Interesting Book Series.

No. II.

LALITAWATSARAJ.

(PART I)

Translated from Sanskrit

BY

PANDIT WAMAN SHASTRI ISLAMPURKAR,

AND PUBLISHED BY

WASUDEVA MORESHWAR POTADAR.

New Edition.

PRINTED AT THE GANPAT KRISHNAJI'S PRESS.

Bombay.

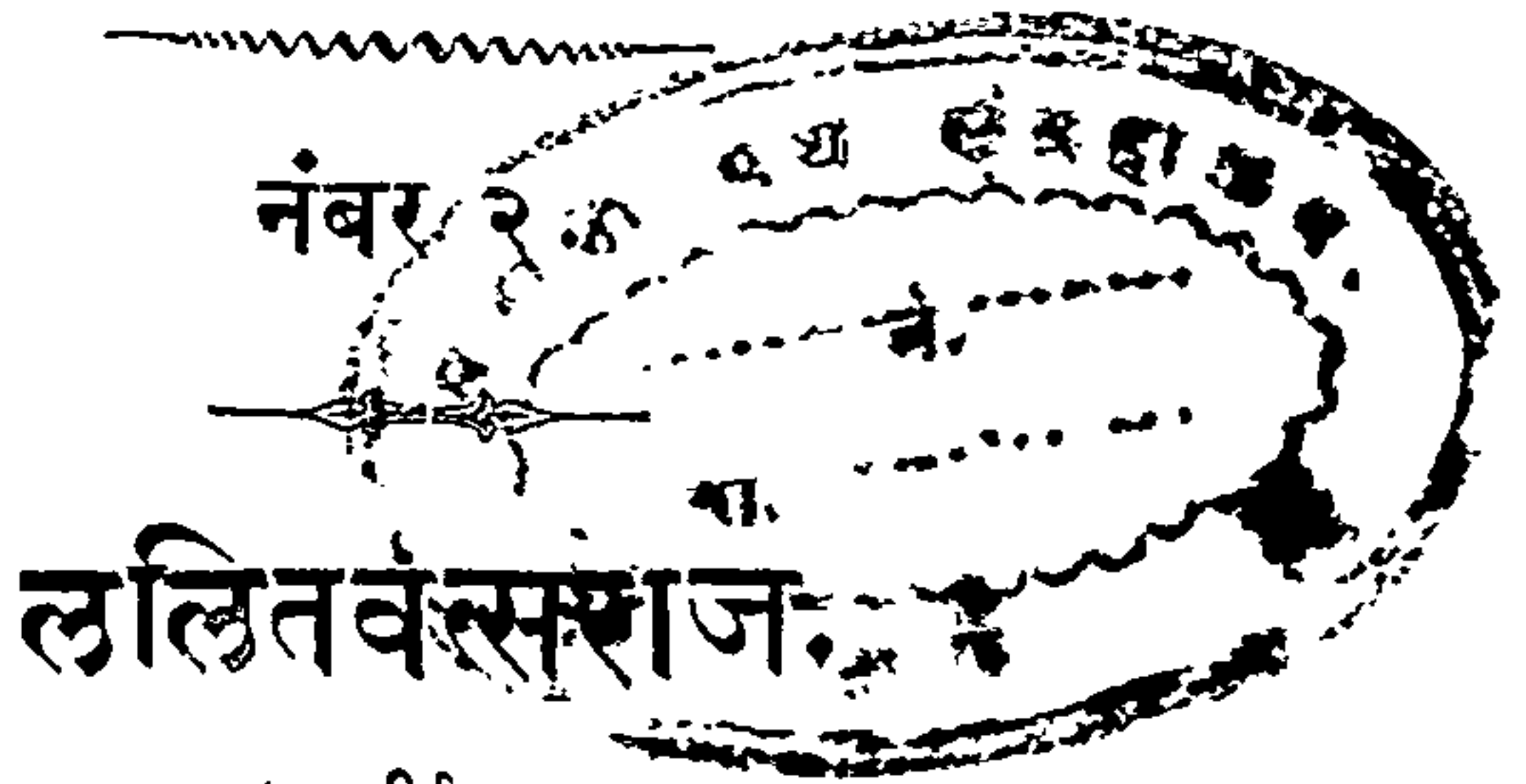
1889.

Price 8 Annas.

*(Registered for Copy-right under the Government
of India's Act XXV of 1867.)*

पोतदारांची मनोरंजक व नीतिपर पुस्तकमाला.

ललितवंसराज

(पूर्वार्द्ध.)

हे पुस्तक संस्कृत ग्रंथावरून

पंडित वामनशास्त्री इसलामपूरकर,

यांनी मराठीत तयार केलें.

दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरःसखीनाम् ।
तद्भूयःशुक-सारिकाभिरुक्तम्
धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥

वासुदेव मोरेश्वर पोतदार,

यांनी

मुंबईत

‘ गणपतकृष्णाजी ’ यांचे छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

सन १८८९.

किंमत ८ आणे.

हे पुस्तक मने १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणे नोंदून सर्व
प्रकारचे हक्क प्रसिद्ध कर्याने आपल्या स्वार्थान ठेविलें आहेत.

प्रस्तावना.

काश्मीर नांवाच्या प्रसिद्ध देशाचा राजा हर्षदेव हा मोठा विद्वान् असून उत्तम कवि होता. याच्या नांवावर नागानंद नांवाने नाटक व रत्नावली आणि प्रियदर्शिका नांवाच्या दोन नाटिका प्रसिद्ध आहेत. कित्येकांना हा राजा स्वतः कवि होता याबद्दल बराच संशय आहे. त्यांच्या मते हर्षदेव हा गुणग्राही असून, विद्वानांचा मोठा भोक्ता होता. त्याने स्वतः एकही ग्रंथ केलेला नसून, धावक नांवाचा एक मोठा कवि त्याच्या आश्रयास होता. त्याने वरील तीनही ग्रंथ रचले व मोठे बक्षीस घेऊन, ते आपला यजमान राजा हर्षदेव याच्या नांवाने प्रसिद्ध केले.

प्रकृत पुस्तक हे वर सांगितलेल्या ग्रंथांपैकी रत्नावली या नाटिकाेच्या आधारेने लिहिले आहे. प्रसिद्ध महाकवि गुणादय याच्या बृहत्कथेचा नायक वत्सराज याणे आपली पट्टराणी वासवदत्ता हिला प्रसन्न करून घेऊन सिंहलद्वीपच्या राजाची कन्या रत्नावली हिच्याशी विवाह करून घेतल्याची कथा सुरस रीतीने यांत वर्णन केली आहे.

* हर्षदेव हा आपला बाप कलशदेव याला आवडत नव्हता. त्याने आपल्या पश्चात् उत्कर्ष याला गादीवर बसविले होते; पण प्रधान मंडळीने त्याला टिकू दिले नाही. उत्कर्षाने फक्त २२ दिवस राज्य केले. त्याला हाकलून देऊन प्रधानांनी सन १११३ ह्या वर्षी हर्षदेवाला गादीवर बसविले. सुमारे १२ वर्षे राज्य करून ११२५ या वर्षी याचा अंतकाल झाला, असे काश्मीरच्या इतिहासावरून समजते. रत्नावली कोणत्या वर्षी रचली, हे स्पष्टपणे सांगता येत नाही, तरी १११३ पासून ११२५ यांच्या दरम्यान हिची रचना झाली असावी असे वाटते.

हें पुस्तक मोठ्या चमत्कारिक रीतीने तयार झालें. इ० स० १८८० सालीं आमची एक धर्मभगिनी भागोर्थी बाई ही आमच्या जवळ संस्कृत भाषेचा अभ्यास करीत होती. तिची बुद्धिमत्ता किती वर्णनीय होती ! याचें आतां येथें विशेष वर्णन करून कांहीं उपयोग नाही. तिच्या अप्रतिम ग्रहण व धारण शक्तीच्या योगानें तिनें अत्यंत गहन संस्कृत भाषेशीं अल्प काळांत इतका विशेष परिचय संपादन केला कीं, तितका इतरांला हाणें अशक्य होतें.

आपल्याला उत्तम संस्कृत बोलतां यावें, अशी तिची फार इच्छा असल्यावरून तिनें निरनिराळ्या नाटकांतील चांगलीं चांगलीं वाक्यें तोंडपाठ करण्याचा क्रम चालविला होता; पण त्यापेक्षां स्वतंत्र एखादें नाटक पाठ केलें तर बरें, असें वाटल्यावरून तिनें ही नाटिका हातीं घेतली होती. प्रत्येक दिवशीं जितका भाग ती शिकत असे तद्वद्व्याचें पाठ घेतेंवळें मराठी भाषांतर ती लिहून ठेवी. याप्रमाणें क्रम चालला असतां सन १८८२ च्या जून महिन्याच्या १० व्या तारखेस आम्ही येथून हिंदुस्थानांत प्रवास करण्याकरितां गेल्यामुळे त्या आमच्या प्रिय शिष्याणीचा अभ्यास तितकाच राहिला. तिच्या मनांत हें पुस्तक पुरें करून तें छापून प्रसिद्ध करावें असा बळकट हेतु होता; पण सुमारे अडीच अंक तयार झाले असून पुढें विन्न आल्यामुळे तसेंच पडलें होतें. आमच्या वांचून दुसऱ्या जवळ मुळींच पोथी सोडायची नाही, असा तिचा पक्का निश्चय असल्या कारणानें तें काम तहकूब ठेवून ती आमच्या पुनरागमनाची मार्गप्रतीक्षा करीत होती. पण दुर्दैवानें तें सारेंच जागच्या जागीं राहिलें. त्याच वर्षाच्या डिसेंबर महिन्यांत तिचा एकाएकीं अंतकाळ झाला !

तिचें सार्वकाळ विद्येकडेच लक्ष्य लागलें होतें व एक तरी पुस्तक आपण छापून प्रसिद्ध करावें, अशी तिची फार उमेद होती. अंतकालापूर्वी तिणें हा आपला हेतु पूर्ण करण्या-विषयी आमच्या नांवचें एक पत्रही लिहून ठेविलें होतें. व आपण जें जें काहीं लिहून तयार केलें होतें त्या सर्वांचें एक पुडकें बांधून तें आम्ही आल्यावर आम्हास मिळावें अशी तिणें व्यवस्था केली होती. प्रवास आटपून आम्ही परत येथें आलों, त्यावेळीं तें तिणें ठेविलें पुडकें आम्हांस मिळालें. व परलोकवास करणाऱ्या त्या प्रिय शिष्यिणीचा पर्यायमात्रानें तरी हेतु पूर्ण करावा एतदर्थ हें पुस्तक तयार केलें. मूळ नाटिकेचें अक्षरशः भाषांतर करण्याचा प्रयत्न न करितां कादंबरी सारखी सरळ कथा लिहावी असा हेतु असल्यामुळे पूर्वी तयार झालेल्या भाषांतराचें स्वरूप अगदीं बदलावें लागलें.

याचे पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असें दोन भाग केले आहेत. पूर्वार्धांत रत्नावलीच्या विवाहाची कथा असून उत्तरार्धांत प्रियदर्शिकेच्या विवाहाची कथा येणार आहे. प्रियवाचकांस आज हें पूर्वार्ध सादर केलें आहे. सवडीप्रमाणें, उत्तरार्धही प्रसिद्ध करण्यांत येईल.

हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं आमचे मित्र रा० रा० वासुदेव मोरेश्वर पोतदार यांणीं विशेष उत्साह दाखविल्यावरून हें काम तडीस गेलें, हें कळविण्यास आम्हांस फार संतोष वाटतो.

मुंबई.

गिरगांव, घर नं. २०.
पोर्चुगीज चर्च लाईन.

}

वा० शा० इ०

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

ललितवत्सराज.

सम्प्राप्तं मकरध्वजेन मथनं त्वत्तो मर्त्ये पुरा
तद्युक्तं बहुमार्गगां ममपुरो निर्लज्जं वोढुस्तव ।
तानेवानुनयस्व भावकुटिलां हे कृष्ण-कण्ठग्रहम्
मुञ्चेत्याह रुषा यमद्रितनया लक्ष्मोश्च पायात्स वः ॥१॥

ह्या भरतखंडाच्या दक्षिण दिशेला समुद्रान्या मध्यभागीं सिंहल नांवाचें एक द्वीप आहे. तेथें पूर्वी विक्रमबाहु नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्याला रत्नावलि नांवाची अत्यंत सुंदर कन्या झाली होती. ह्या मुलीच्या जन्मकाळीं एका सिद्धपुरुषानें राजाला सांगितलें कीं,—‘जो या मुलीचें पाणिग्रहण करील, तो सार्वभौम राज्याचा अधिकारी होईल.’ रत्नावलीचा पिता विक्रमबाहु याचा त्या सिद्धपुरुषाच्या वचनावर पूर्ण विश्वास बसला. ही मुलगी मोठी भाग्यशाली होणार—असें समजून त्याला मोठा आनंद झाला. क्रमाक्रमानें राजकन्या रत्नावलि शुक्लपक्षींच्या चंद्रिकेप्रमाणें वृद्धिंगत होऊन विवाहाला योग्य झाली. विक्रमबाहूचा भाचेजांवई ‡ कौशांबी §

‡ विक्रमबाहूची स्त्री व वासवदत्तची आई अंगारवती ह्या दोघी सावत्र बहिणी होत्या. तेव्हां अर्थात् वासवदत्ता ही विक्रमबाहूची भाची झाली व वत्सराज भाचेजांवई झाला, असा यांच्या नात्याचा संबंध आहे.

§ ‘कौशांबी’ या नांवाची मोठी प्रसिद्ध नगरी होती. वत्सदेशाची मुख्य राजधानी याच शहरांत होती. संप्रत वायव्यप्रांतांत मुरावा-बाव जिल्ह्यांत कुसुंब नांवाचें एक खंडें आहे. त्यालाच पूर्वी कौशांबी ह्णत, असें कितीएक ह्णतात. प्रयागापासून नैर्ऋत्येस सुमारे एकतीस मैल कौसुंब नांवाचें खंडें आहे, तेंच कौशांबीनगर असेंही कित्येक ह्णतात.

नगरीचा राजा, वत्सराज ॥ याला ही कन्या मिळाली, असा विचार करून वत्सराजाचा मुख्य प्रधान यौगंधरायण याने रत्नावलीबद्दल तिच्या बापाजवळ मागणी घातली. विक्रमबाहूला वत्सराज हा वर मान्य होता. परंतु वत्सराजाची राणी वासवदत्ता ही विक्रमबाहूची भाची होती. तेव्हां आपण आपली मुलगी दिली तर कदाचित् वासवदत्तेला वाईट वाटेल व सवतीमत्सर फार कठीण आहे, असा विचार करून विक्रमबाहूने यौगंधरायणाच्या मागण्याला स्कार दिला नाही; तथापि रत्नावलीच्या जन्मकालीं सिद्धाने सांगितलेली गोष्ट यौगंधरायणाला माहित होती, ह्मणून युक्तिप्रयुक्तीने रत्नावलीशीं वत्सराजाचा विवाह करून देण्याचा त्याने निश्चय केला होता.

मगधदेशचा राजा प्रद्योत याच्याशीं शरीरसंबंध व सख्यसंबंध करण्याकरितां—लावाणक * नांवाच्या प्रदेशांत

॥ वत्सराज याचें मुख्य नांव 'उदयन्' असें आहे. 'वत्स'नांवाच्या देशाचा तो राजा होता ह्मणून लांक त्याला बहुसकळ वत्सराज ह्मणत असत. अवान्नीन पाश्चात्य शोधकांनीं तयार केलेल्या नकाशांत वत्स या नांवाचा देश कांठें आढळत नाही. डाक्टर एच्. एच्. विलसन इत्यादि शोधकांनीं जीं अनुमानें काढलीं आहेत, त्यांवरून कांहीं निश्चय करतां येत नाही. तरी एकंदरींत वायव्य प्रांतांत गंगेच्या उत्तरेस हा देश असावा, व सांप्रत त्याला कांहीं दुसरें नांव प्राप्त झालें असावें, असें वाटते.

* वत्सराजाचा मुख्य प्रधान यौगंधरायण हा मोठा कारस्थानी होता. त्यानें आपल्या राजाचा विशेष उत्कर्ष व्हावा ह्मणून अनेक प्रयत्न केले. शेवटीं सर्व पृथ्वी जिंकून वत्सराजाला सार्वभौमपदवी द्यावी, असा त्याचा विचार चालला होता. त्यावेळीं या भरत खंडांत शोषे राजे मांडे प्रबळ असून त्यांच्यामुळे यौगंधरायणाची मसलत सिद्ध

अवणीला आग लागून त्यांत वासवदत्ता जळून गेली, असा यौगंधरायणानें जिकडे तिकडे पुकारा करून प्रद्योताची मुलगी पद्मावती हिला वत्सराजाची धाकटी राणी केली ! व यावरोवरच विक्रमबाहूची मुलगी रत्नावलि वत्सराजासाठीं मागण्याकरितां त्यानें बाभ्रट्य नांवाच्या एका वि-

हाण्यास अडचण येत होती. त्यापैकीं उज्जयिनीचा राजा चंडमहासेन याची मुलगी वासवदत्ता हिला वत्सराजाची पदराणी करून देऊन चंडमहासेनाला त्यानें अनुकूल करून घेतलें. परंतु मगधदेशाचा राजा प्रद्योत याला अनुकूल करून घ्यावयाचें होतें. त्याची पद्मावती नांवाची मुलगी होती. तिला वत्सराजाची राणी करून देऊन प्रद्योतालाही अनुकूल करून घ्यावें, याविषयीं त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला; पण प्रद्योताच्या मनांत आपली मुलगी पदराणी व्हावी असें होतें. व तो अधिकार तर वडील असल्यामुळे वासवदत्तेला मिळाला होता; ह्मणून प्रद्योत पद्मावतीला देण्याचें कबूल करीना. आणि तो अनुकूल झाल्यावांचून आपली मसलत तर सिद्ध होत नव्हती. असें पाहून यौगंधरायणानें वासवदत्ता व तिचा भाऊ यांला अनुकूल करून घेऊन मगधदेशाच्या सरहद्दीवर आपल्या राज्यापैकीं लवाणक नांवाचा एक प्रदेश होता, तेथें वत्सराजाला शिकारीकरितां ह्मणून वासवदत्तेसह नेलें आणि तेथें उगीच रात्रीं छावणीला आग लागून वासवदत्तेला सरध्रीचा वेष देऊन प्रद्योताच्या घरी नेऊन ठेविलें. व ती जळून मेल्याचा चहूंकडे पुकारा केला. तेव्हां वासवदत्तेची अडचण नाहींशी झाल्यावरून प्रद्योतानें आपली मुलगी पद्मावती वत्सराजाला दिली. यारीतीनें प्रद्योताला अनुकूल करून घेऊन यौगंधरायणानें वत्सराजाकरवीं दिग्विजय करवून त्याला सार्वभौमपदवी मिळवून दिली. ही कथा आझीं केलेले मराठी पुस्तक 'बृहत्कथासागर,' याच्या दुसऱ्या भागांत सविस्तर वर्णन केली असून तिचा येथें संबंध आहे.

आसू कामदाराला रत्नावलीच्या बापाकडे पाठविले. † बाभ्र-
व्यानें विक्रमबाहूची भेट घेऊन त्याला वासवदत्ता
लावाणकांत दग्ध झाल्याचें वर्तमान कळविलें. तेव्हां आतां
कांहीं अडचण राहिली नाही, असें समजून विक्रमबाहूनें
वसुभूति नांवाच्या आपल्या प्रधानाला बरोबर देऊन रत्नाव-
लीला वत्सराजाकडे रवाना केलें. राजकन्या रत्नावलि,
प्रधान वसुभूति, व बाभ्रव्य, इत्यादि मंडळी जहाजांत
बसून कौशांबीकडे येत असतां वाटेत वादळ होऊन जहाज
फुटलें ! त्यामुळें वरील मंडळीची वाताहत झाली.

तशा संकटांत दैवयोगानें रत्नावलीला एक फळी मि-
ळाली व तिच्या आश्रयानें ती पाण्यावर तरंगत होती. इतक्यांत
कौशांबीनगरींत राहणारा कुबेरगुप्त नांवाचा एक सावकार
कांहीं व्यापाराकरितां सिंहलद्वीपास गेला होता, तो तिकडून
जहाजांत बसून परत कौशांबीस जात होता. तेव्हां फळीला
धरून तरंगत असलेली ती राजकन्या त्याच्या दृष्टीस पडली.
त्यानें तिला आपल्या जहाजावर घेऊन आपल्याबरोबर कौ-
शांबीस आणून यौगंधरायणाच्या हवालीं केलें. रत्ना-
वलीच्या गळ्यांत एक बहुमोल रत्नांचा हार होता. तो
येवढ्याही आपत्तींतून तिच्या गळ्यांतून पडला नाही. कुबेर-
गुप्ताला ती कोणाची कोण हें मुळींच माहीत नव्हतें. आणि

† रत्नावलीचा बाप विक्रमबाहु हाही प्रद्योताप्रमाणेंच वासवदत्ता
असतांना आपली मुलगी वत्सराजाला देण्याला नाराजी होता. ह-
णून पद्मावतीला वरण्याकरितां यौगंधरायणानें [वरच्या टिपेंत सांगि-
तल्याप्रमाणें] वासवदत्ता मेळ्याचा जंत पुकारा केला होता, त्याच
संधीस त्याणें विक्रमबाहुकडे बाभ्रव्याला पाठवून रत्नावलीची मागणी
केली. हा संबंध ध्यानांत ठेवला पाहिजे.

अशा . सैकट्यास्युंत आपल्या वेश्यापात्रे नांव सांगावे हे रत्नावलीलाही नाही. तरी अनुमानाने—ही सिंहलद्वीपच्या राजाची कन्या असावी, असे त्या व्यापाऱ्याने ताडले होते.

यौगंधरायणाने ही—तिची सर्व हकीकत ऐकून घेऊन तिच्या गळ्यांतल्या रत्नहारावरून — ती विक्रमबाहूची कन्या रत्नावलीच आहे, असे जाणले. तथापि आपली मसलत सिद्ध होण्याकरितां खरे वर्तमान कोणाला न कळवितां—ही समुद्रांत सांपडलेली एक कन्या आहे, असे प्रसिद्ध करून त्याने तिला राणी वासवदत्तेच्या स्वाधीन करून, तिचे उत्तमप्रकारे रक्षण करण्याविषयीं विनंती केली. वासवदत्ता स्वभावतःच मोठी उदार असून सद्य होती. रत्नावलीची हकीकत ऐकून तिला फार दया आली. तिने तिला आपल्याजवळ ठेवून घेतले आणि कोणत्याही प्रकारे तिचे उणे पडू दिले नाही. रत्नावलि वत्सराजाच्या घरीं आल्यापासून तिचे खरे नांव अगदींच लुप्त झाले. सागरांत सांपडली, म्हणून सागरिका हेंच तिचे नांव पडले ! असो.

सागरिका वासवदत्तेजवळ रहात असतां तिचे उत्तम गुण, आणि सुंदर रूप, पाहून—ही कोणातरी मोठ्याच्या कुळांतली असावी, असे सर्वांना वाटत होते, तरी सांप्रत तिची दासी-जनांतच गणना झाली होती ! वासवदत्तेला आपल्या पतीचा म्हणजे वत्सराजाचा रंगेला स्वभाव माहीत होता. वत्सराजाला बायकांचे मोठे वेड होते. तेव्हां सागरिकेसारखी सुंदर-कन्या त्याच्या दृष्टीस पडली, तर—ही स्वारी तिच्या नाशे लागल्यावांचून राहणार नाही, असे मसजून ती त्याच्या दृष्टीस न पडावी म्हणून राणीने कडेकोट बंदोबस्त ठेविला होता. कांहीं

दिवसांनीं कौशांबीनगरींत प्रतिवार्षिक मदनमहोत्सव सुरू झाला. दरवर्षापेक्षां या वर्षी हा उत्सव फारच थाटामाटाचा झाला. कारण वत्सराजानें दिग्विजय करून या वर्षी सार्वभौम पदवीचा स्वीकार केला होता, यामुळे लोक फार आनंदांत होते.

एके दिवशीं हा मदनमहोत्सवाचा समारंभ पाहण्याकरितां वत्सराज आपला खुषमस्कण्या वसंतक याला बरोबर घेऊन गच्चीवर मौज पहात बसला होता. त्याच्या समूरच्या बागेंत व पटांगणांत नागरिक स्त्रीपुरुषांचे तऱ्हेतऱ्हेचे खेळ चालले होते. कांहीं स्त्रिया रंग खेळत होत्या; कोणी एकमेकींचे हात धरून नृत्य करीत होत्या; कोणी चेंडू खेळत होत्या; अशी एकच गर्दी उडाली होती.

तो समारंभ पाहून वत्सराज म्हणाला, 'मित्रा वसंतका, काय सांगूं ! सर्व शत्रूंचा पराभव केल्याकारणानें माझें राज्य अगदीं निष्कंडक झालें आहे. योग्य सचिवावर सर्व कार्यभार ठेविला आहे. प्रजांचें उत्तम प्रकारें लालनपालन केल्यामुळे व त्यांचे सर्व प्रकारचे उपसर्ग नाहीसे केल्यामुळे त्या मजवर फारच अनुरक्त आहेत. प्रद्योताची मुलगी पद्मावती मला प्राप्त झाली. राणी वासवदत्ता तर मजवर अनुरक्त आहेच. तशांतून विलासिजनांला अत्यंत प्रिय असा हा वसंतक तुला प्राप्त झाला असून तुझ्यासारखा प्रिय मित्र जवळ आहे, तेव्हां—कामांचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण होवोत किंवा न होवोत, पण मला तर हा मोठाच उत्सवाचा समय प्राप्त झाला आहे !'

हें ऐकून वसंतक म्हणाला, 'गडया, तूं म्हणतोस तें खरें आहे; पण मला तर असें वाटतें कीं, हा उत्सव तुझ्याकरितां नाही किंवा त्या कामदेवाकरितांही नाही. तर ह्या एकट्या भटोबा सार्थी (आपणासार्थी) हा मदनमहोत्सव आहे, असें वाटतें. आणि तूं

उगीच आपल्याकरितां, असें म्हणतोस. बरें, तें असो. तूं अम्मळ इकडे पहा तर खरें. ह्या मद्य पिऊन उन्मत्त झालेल्या स्त्रिया आणि पुरुष हातांत रंगाच्या पिचकाऱ्या घेऊन एकमेकांच्या अंगावर रंग उडवीत व नाचत असल्यामुळे नगरवासीजनांला मोठें कौतुक वाटत आहे. स्वच्छंद रीतीनें वाजविलेल्या टाळ्यांच्या ध्वनीनें मोठमोठे रस्ते नादित केले आहेत. एकमेकांच्या अंगावर उडविलेल्या अबीर व गुलाल यानें दशदिशा व्याप्त करून सोडल्या आहेत !

वत्सराज झणाला, 'खरोखर, यावेळीं नगरवासिजनांचा आनंद अगदीं परमावधीला पोचला आहे. जिकडेतिकडे उडविलेल्या गुलाल व कुंकुम अबीर इत्यादिकांच्या धुरळ्यानें रंगलेली, तसेंच स्त्रीपुरुषांनीं अंगावर धारण केलेल्या सोन्याच्या व रत्नांच्या अलंकारांनीं चहकडे चकचकीत दिसणारी, आणि आपल्या वैभवानें कुबेराच्या वैभवाला देखील मार्गे टाकणारी ही कौशांबी—सोन्याच्या रजांनीं खचल्याप्रमाणें—पहावी तिकडे पिंजळी जर्द दिसते आहे.'

वसंतक झणाला, ' मित्रा, हाही दुसरा एक चमत्कार पहा. हे रंगले पुरुष आपल्या हातांत पिचकाऱ्या घेऊन वेश्यांच्या अंगावर रंगाच्या धारा सोडून त्यांना जर्जर करीत असल्यामुळे त्या पहा कशा सीत्कार सोडीत आहेत !

राजा झणाला, ' गड्या, ठीक बोललास. विखरलेल्या गुलालाच्या रजःकणांनीं अंधक झालेल्या या भागांत रत्नांच्या अलंकारांबरोबरच शोभणारी—नागाच्या फणेच्या आकाराची ही सुवर्णाची पिंचकारी माझ्या दृष्टीस पडली, यामुळे यावेळीं मला पाताललोकाचें स्मरण होतें. '

वसंतकाला राजवाड्यांतील एक दासी मदनिका त्या

समाजांत दृष्टीस पडली. तिला पाहून वसंतक राजाला ह्मणाला, 'ती पहा मदनिका. केवळ नदनासारखा वसंताचा अभिनय करून चूतलतिकेसह नृत्य करित इकडेच येत आहे. मित्रा, एकवेळ तिच्याकडे पहा तर खरे.'

इतक्यांत मदनलीलेचा अभिनय करून दाखवून एक शृंगारिक गीत गातगात मदनिका आणि चूतलतिका ह्या दोघी दासी नेथें आल्या. मदनिकेचें गायन ऐकून राजा ह्मणाला, 'वाः ! यांचा हा क्रीडारस किती तरी मधुर आहे ! नृत्य करितांना सैल झालेल्या यांच्या वेण्यांतून फुलांचे गुच्छ पटापट खालीं पडताहेत. मद्यपानानें धुंद झाल्यामुळे पावलें अस्ताव्यस्त पडून पेंजणांचा आवाज दुप्पट ऐकूं येतो आहे. गळ्यांतील हार—नृत्य करित असल्यामुळे—वरचेवर यांच्या छातीवर आपटतो आहे. क्रीडा करितांना फार पीडा झाली, ह्मणूनच कीं काय, स्तनांच्या भारानें वांकलेली कंवर खालच्या भागाला सोडून जाते आहे असें दिसतें !'

दासींचीं ती क्रीडा पाहून वसंतकालाही नाचण्याची हुकी आली. तो राजाला ह्मणाला, 'मित्रा, मीही कंवर बांधून यांच्यामध्ये जातों, आणि गाऊन व नाचून मदनमहोत्सव साजरा करतों !'

हें त्याचें भाषण ऐकून राजाला हसूं आलें, तथापि त्यानें त्याला आज्ञा दिली. तेव्हां वसंतक कंवर बांधून दासींच्या मध्यभागीं जाऊन त्यांना ह्मणाला, 'अग मदनिके, अग चूतलनिके, तुम्ही गातां ती तुंबरी मलाही इवलिशी शिकवा ग !'

मदनिका ह्मणाली, अरे 'भद्र्या ! ही तुंबरी नव्हे.'

वसंतक ह्मणाला, 'तर काय हें ?'

मदनिका हणाली, ' ओर मेल्या हिला लुवणी हण-
तात समजलास ? '

वसंतक हणाला, ' अग, पण या मेल्याने-कार्य करितात?
लाडू कीं करंज्या ? '

यावर हंसून मदनिका हणाली, ' हा मेल्या ! याचे कस-
ले लाडू नि करंज्या ? ओर, ही गाण्याची चीज आहे. '

हें ऐकून दुःखित होऊन वसंतक हणाला, ' असें, असें
काय ? एकून ही गाण्याची चीज आहे. यांत खाण्याचें कांहीं
नाहीं. तर ती मला गरीबाला कशाला पाहिजे ? मी आपला
आपल्या सोबत्या (राजा) जवळ जाऊन वसतो. '

असें बोलून तो वत्सराजाकडे जाऊ लागला. तेव्हां त्या
दोघी दासी त्याच्या हाताला धरून—' मेल्या, खेळायला आला
होतास, आणि आतां खेळल्याशिवाय कोठें जातोस ? '—असें
बोलून त्याला त्या मारूं लागल्या. तेव्हां त्यांच्या हातांतून सुटून
वसंतक राजाच्या पाठीमागे जाऊन बसला. त्याला राजा
हणाला, ' कां बाबा खेळलास ? '

वसंतक हणाला, ' कसचा खेळ नि कसचें काय ! एक-
दांचा जीव घेऊन पळून आलों ! त्या बटकीच्या पोरींनीं मला
पुरेपुरे केलें. '

इतक्यांत चतुलतिकेनें मदनिकेला राणीनें सांगित-
लेल्या कामाचें स्मरण दिलें. कारण, वासवदत्तेनें राजाला
कांहीं निरोप सांगण्याकरितां मुद्दाम त्यांना पाठविलें होतें.
तेव्हां—आह्मी पुष्कळवेळ खेळलों. गडे, फारवेळ झाला हणून
कदाचित् बाईसाहेब रागावतील. तर त्यांचा निरोप महाराजांना
सांगून आपण परत जाऊंया. असें बोलून त्या दोघीही वत्स-
राजाजवळ येऊन हणाल्या, ' महाराजांचा जयजयकार असो !
' बाईसाहेब आज्ञा करितात, '—असें हणून ओंठ चावून—

‘ नाहीं नाहीं. विनंती करितात,’ असें ह्मणाल्या.

हे ऐकून हंसत हंसत वत्सराज ह्मणाला, ‘ अग मद-
निके, प्रथम तुझ्या तोंडांतून निघालें तसेंच ह्मण.—आज्ञा क-
रितात—हेच माझ्या कानाला फार गोड लागतें ! त्यांतून ह्या
मदनमहोत्सवांत तर तें विशेषच प्रिय आहे. बरें, तुमच्या
बाईसहिव काय आज्ञा करितात ती सांगा लवकर. ’

यावर वसंतक रागावून मदनिकेला ह्मणाला, ‘ अग
दांडगे बटकीचे पोरी ! काय कायग तुझ्या बाईसहिव आज्ञा
करितात ? सांग लोकर ऐकूंदे तर खरें. ’

दासी ह्मणाल्या, ‘ महाराज, बाईसहिवांची अशी विनंती
आहे कीं,— आज मकरंदोद्यानांत तांबड्या अशोक वृक्षाखालीं
स्थापना केलेल्या भगवान् मदनाची पूजा करावयाची आहे,
तर तेथें महाराजांनीं अवश्य सन्निध असलें पाहिजे. ’

हे ऐकून राजा वसंतकाला ह्मणाला, ‘ गड्या, काय
सांगावें ब्रुवा ? उत्सवांत उत्सव आणि आनंदांत आनंद, अशी
कांहीं सांप्रत गर्द उडाली आहे. ’

वसंतक ह्मणाला, ‘ तर मग ऊठ, तिकडेच जाऊं या.
पूजेच्या सांगतेकरितां तुझ्या त्या राणीनें लाडवाचें घाणघीण
दिलें तर माझेंही ब्राह्मणाचें आयतेंच काम होईल. ’ असें ह्मणून
राजाला मकरंदोद्यानांत जाण्याविषयीं आग्रह करूं लागला.

तेव्हां—हा मी अत्तां आलोंच—असें सांगून राजानें दासीला
वासवदत्तेकडे पाठविलें आणि वसंतकाला बराबर घेऊन
आपण मकरंदोद्यानांत गेला. त्या बागेची शोभा पाहून
वसंतक ह्मणाला, ‘ महाराज, पहा ! पहा ! ही बाग किती
रमणीय आहे ती. मल्याचलावरून येणाऱ्या सुगंधिक वाऱ्यानें
हालविलेल्या उत्तम आंब्यांच्या मंजरी (मोहोर) च्या रजःक-

गानीं—आकाशांत केवळ छत ताणल्याप्रमाणे—वरचा भ्रम आच्छा-
दित झाला आहे. फुलांतील मधु प्राशन करून उन्मत्त झाले-
ल्या भ्रमरांच्या गुंजारवांत मधुर कोकिलांचा आलाप मिश्र
झाला असल्यामुळे उत्तम संगीताप्रमाणे कानाला गोड लागणा-
ऱ्या ह्या मंजुळ ध्वनीने—तुझी स्वारी येते आहे ह्मणून, आ-
पल्याकडचा सत्कारच करीत आहे कीं काय, असें हे मकरं-
दोद्यान विशेष शोभते आहे. '

राजा ह्मणाला, 'खरेच. हे फारच रमणीय दिसते. पहा,
येथे—पोंवळ्यासारखी लाल कांती धारण करणारे कोमल पल्लव
भ्रमरांच्या शब्दांनीं अस्पष्ट भाषणच करीत आहेत कीं काय,
असें दिसते. मलयानिलानें प्रहार केल्यामुळे ज्यांच्या ढाण्या
हालत असून झिंगल्यासारखे दिसणारे हे वृक्ष वसंतात्सवाचा
समय प्राप्त झाल्यामुळे उन्मत्त झाल्या सारखे दिसतात ! आणखी
आसमंतात विखरलेल्या फुलांनीं हा बकुल वृक्ष—नुकताच
गंडूषसेकरूप दोहद* केल्यासारखा दिसतो. मद्यानें किंचित्
लाल झालेल्या तरुणीच्या मुखचंद्राचें † या चांपयाला दर्शन झालें

* निरनिराळ्या झाडांला फुलें व फळें लवकर येण्याकरितां, अ-
थवा तें वढलें असेल तर त्याला ताजेतवानें करण्याकरितां, कांहीं
उपाय सांगितले आहेत, त्याला संस्कृतांत 'दोहद' ह्मणतात.
वनस्पतिशास्त्रकारांनीं सांगितलेले दोहद निराळेच आहेत; पण
रंगेल्या साहित्यशास्त्रकारांनींही चैनीचे कांहीं दोहद सांगितले
आहेत. त्यांत बकुळीच्या झाडाला—तरुण व सुस्वरूप स्त्रीनें
उत्तम मद्याचा घोंट आपल्या तोंडांत भरून घेऊन त्या झाडावर
टाकावा ह्मणजे त्याला फुलें येतात, असें सांगितले आहे !

† वरच्या टिपेंत सांगितल्याप्रमाणेंच चांपयाच्या झाडाला सुंदर
स्त्रीचा मुखचंद्र दाखविणें, हे दोहद आहे.

असावें असें वाटें. तसेंच अशोकवृक्षाला दोहद करितांना तरुण स्त्रीने त्याच्यावर लाथ मारतेवेळीं झालेला— तिच्या पायां-
तील पैजगांचा झणकारा ऐकून, ह्या भुंग्यांनीं आपल्या गुंजारवा-
ने त्याचे अनुकरण केले असावें असें वाटें.

हे ऐकून वसंतक झणाला, ' मित्रा, हे भ्रमर पैजगांच्या
आवाजाचे अनुकरण करित आहेत, असें नाहीं. तर खरो-
खरच येथें पैजगांचा आवाज ऐकू येत आहे. आणि यावरून
मला तर तुझी राणी आली असावी, असें वाटें. '

इतक्यांत कांचनमालेच्या हातांत पूजेचें साहित्य देऊन
सागरिकेसह वासवदत्ता तेथें आली. चालतां चालतां
वासवदत्ता कांचनमालेला झणाली, ' अग, मदनाश्री पूजा
करावयाची, तें स्थान अजून कितीसें दूर आहे ? '

कांचनमाला झणाली, ' हें, अगदीं जवळच आहे. बाई-
साहेबांनीं अद्याप पाहिलें नाहीं काय ? ही ती मोगरीची वेल;
जी स्वतः आपल्या हातांने आपण लाविली होती. ही निरंतर
फुलांनीं डंथरलेली असते. ही दुसरी नवमालिकेची वेल. हिला
पाहिजे त्या दिवसांत फुलांचा बहर येईल, असें कांणीं दोहद
सांगितलें आहे. आणि त्यावर विश्वास ठेवून महाराज दर-
रोज तिच्याविषयीं फार मेहनत घेतात. आतां ह्या वेलीच्या
पुढें गेलें झणजे तो पुढें दिसतो आहे कीं नाहीं, तोच तांबडा
अशोक, आणि त्याच्याच खालीं पूजा करायची आहे.' असें,
बोलत बोलत वासवदत्ता त्या अशोक वृक्षाजवळ येऊन
पोहोचली.

इतक्यांत सागरिका पुढें होऊन झणाली, ' बाईसाहेब,
ही पूजेची सर्व तयारी केली आहे. '

सागरिकेला पाहून वासवदत्ता ओंठ चावून मनांत

झणाली, अंर, हा दासींचा केवढा प्रमाद आहे पहा ! ही पोर (सागरिका) ज्यांच्या दृष्टी पडूं नये ह्यागून मी इतके दिवस ; खबरदारी ठेविली, ती अगदीं फुकट गेली. ही आज आयतीच त्यांच्या (राजाच्या) दृष्टीस पडणार !

सागारिका वासवदत्तेवरोंवरच आली होती; पण उत्सवाच्या गडबडीत त्याचें तिला कांहीं स्मरण राहिलें नाहीं. ती वत्सराजाच्या दृष्टीस पडूं नये ह्यागून राणी फार जपत असे. आतां येथें वत्सराज येणार व ती त्याच्या दृष्टीस पडेल, ह्यागून सागारिकेला तेथून युक्तीनें घालवून देण्याचा विचार करून वासवदत्ता झणाली, ' अग सागरिके, आज अंतःपुरांतील सर्व सेवक मदनमहोत्सवांत रमले आहेत. अशावेळीं त्या मैनेला खेळवीत बसायचें सोडून तूं येथें कशाला आलीस ? बरें, आतां तरी लौकर जा तिकडे. ' हे तुझ्या हातांतलें पूजेचें साहित्य कांचनमालेजवळ दे. '

हा राणीचा हुकूम ऐकून सागारिकेला फार वाईट वाटलें. तिच्या मनांत जायाचें नव्हतें; पण करते काय ! हुकुमापमाणें पूजेचें ताट कांचनमालेच्या हातांत देऊन ती परत जाण्यास निघाली, आणि वासवदत्तेच्या वृष्टी गाड जाऊन आपल्या मनांत म्हणाली, बाईसाहेबांनीं मला मैनेला खेळवाय्यास सांगितलें आहे. मी तर तिला सुसंगतेच्या स्वाधीन करून इकडे आलें आहे; तेव्हां ती तिला खेळवीत असेलच. आमच्या बाबांच्या येथें अंतःपुरांत भगवान् अनंगाची पूजा करीत असत, तशीच येथें बाईसाहेबही करतात कीं काय, तें आपण घटकाभर येथेंच आड उभें राहून पहावें. हो ! तिकडे पूजेची तयारी होईपर्यंत आपणही थोडीशीं अनंगाच्या पूजेकरितां फुलें तोडावीं,

असा विचार करून सागरिका तेथल्या तेथें फुलें तोडूं लागली.

इकडे वासवदत्तेनें अशोकवृक्षाच्या मृळांत भगवान् प्रद्युम्नाची (मदनाची) स्थापना करावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें कांचनमालेनें पूर्वी तयार केलेल्या पीठावर मदनाची स्थापना केली. वासवदत्ता सर्व तयारी करून राजाची वाट पाहत होती. इतक्यांत तिच्या पैजणांचा शब्द ऐकून वसंतकानें राजाला सूचविलें. तेव्हां वत्सराज तेथें येऊन वासवदत्तेची सुंदर मूर्ति पाहून वसंतकाला झणाला, ' गड्या, ही पहा राणी वासवदत्ता ! यावेळीं ही किती तरी सुंदर दिसत आहे. फुलाप्रमाणें हिची मूर्ति सुकुमार असून कंवर अतिशय बारीक असल्यामुळें स्तनांच्या भारानें किंचित् वांकलेली अशी मदनाच्याजवळ उभी राहिलेली इची ही मनोहर आकृति—मदनाच्या मूर्तीच्या बाजूला असलेल्या धनुष्यवल्लीसारखी दिसते. '

वसंतकाशीं असें बोलून राजा वासवदत्तेजवळ गेला आणि तिला म्हणाला, ' प्रिये वासवदत्ते ! काय आज्ञा आहे ? '

एकाएकीं वत्सराज आला, हें पाहून अम्मळ लाजल्यासारखें करून वासवदत्ता म्हणाली, ' आर्यपुत्राचा जयजयकार असो ! हें येथें आसन आहे. याला अलंकृत करावें. '

नंतर राजा आसनावर बसल्यावर कांचनमालेनें सांगितल्यावरून वासवदत्ता स्वतः आपल्या हातानें मदनाची पूजा करावयास लागली. त्यावेळची शोभा अवलोकन करून वत्सराज म्हणाला, ' प्रिये वासवदत्ते, डोक्यावरून अभ्यंग स्नान केल्यामुळें आधींच तुझें शरीर विशेष तकतकीत दिसत आहे. त्यांतून हा लाल कुसुंबी शालू नेसली आहेस, त्याच्या योगानें फारच शोभायमान दिसणारी यावेळीं मदनाची पूजा करीत बसलेली तूं—पोंवळ्याच्या वृक्षापासून निघालेल्या कोमल वेली-

सारखी दिसतेस. आणि मदनाच्या पूजेच्या निमित्तानें आपल्या कोमल व आरक्त हातानें या अशोकाला स्पर्श करतेस तेव्हां—या वृक्षाला अत्यंत मृदु असे दुसरे कोमल पद्वि फुटले आहेत कीं काय, असें दिसतें. आणखी खरोखरच असेंही वाटतें कीं, हा भगवान् अनंग (मदन) आपल्या अंगरहित * स्थितीची यावेळीं फार निंदा करित असेल ! कारण, अंग नसल्यामुळे तुझ्या कोमल हाताच्या स्पर्शानें सुख अनुभविल्याचें याच्या नाशिबी नहिंसें झालें !

याप्रमाणें राजा वासवदत्तेचें वर्णन करित आहे, इतक्यांत कांचनमाला म्हणाली, ' बाईसाहेब, या शरीररहित मदनाची तर पूजा झालीच. आतां प्रत्यक्ष मदनमूर्तीची (वत्सराजाची) ही यथायोग्य पूजा करावी ! ' वासवदत्तेच्या मनांत होतें तेंच कांचनमालेनें सुचविलें. तेव्हां हंसून वासवदत्ता कौतुकानें राजाची पूजा करूं लागली.

इकडे सागारिकेचें फुलें वेंचण्याकडेसच लक्ष्य लागलें होतें. कांहीं वेळानें तिला आठवण झाल्यावर— अरे, रे ! मी वेडी खरी. फुलें वेंचण्याच्याच नादांत फारवेळ गुंतून राहिलें. बरें. झालें तें झालें. पण आतां या झाडाच्या आड उभें राहून तिकडे कसा काय पूजेचा समारंभ चालला आहे, तो पाहिला पाहिजे,— असा विचार करून ती झाडाच्या आड उभी राहिली, आणि वत्सराजाला पाहून म्हणाली, ' अग बाई ! येथें हा मदन प्रत्यक्ष कसा आ-

* प्राचीन ग्रन्थकारांनीं काम ही एक देवता असून तो मूर्तिमान् असें मानलें आहे. त्याला महादेवानें जाळल्यामुळे त्याचें अंग नहिंसें झालें, तेव्हांपासून तो अंगरहित अशा स्थितींत आहे. व ह्मणूनच त्याला ' अनंग ' ह्मणतात.

ला ? हा एक मोठा चमत्कारच ह्यागायचा. आमच्या बाबांच्या येथें याचें चित्र काढून पूजित असत. आणि येथें तर आज मी प्रत्यक्षच याला पाहिलें ! आपल्याला याच्याजवळ जाण्यास तर मिळायचें नाहीं, तेव्हां ह्या फुलांनीं येथूनच त्याची पूजा करावी. '

असा विचार करून मदनाच्या उद्देशानें पुष्पांजली अर्पण करून हात जोडून ह्यागाली, ' भगवन् कुसुमायुधा ' तुला नमस्कार असो ! हें तुझें दर्शन मला मंगलकारक होऊं दे. जें पहावें अशी इच्छा होती, तें तुझें रूप पाहिलें; पण हें तुझें दर्शन निष्फल मात्र होऊं नये. '

याप्रमाणें प्रार्थना करून नमस्कार करून पुनः ह्यागाली, ' अग बाई, हें मोठेंच आश्चर्य. कितीवेळ पाहिली तरी याची मूर्ति पुनः पुनः पहाविशीच वाटते ! पण आतां आपण येथें फारवेळ राहून उपयोग नाहीं. कोणीं पाहिलें नाहीं तों येथून अंतःपुरांत जावें हें बरें. ' असा विचार करून कांहीं पावले पुढें जाऊन पुनः उभी राहिली.

इकडे वासवदत्तेन वत्सराजाची यथासांग पूजा केली. नंतर वसंतकाला गंध, पुष्प, अक्षता, दक्षिणा वगैरे देऊन व्रताच्या सांगतेकरितां, लाडवांचें वायन दिलें. तें घेऊन वसंतक्रानें मोठ्या हर्षानें राणीला आशीर्वाद दिला. इतक्यांत सायंकालचा समय झाला असें पाहून वैतालिकानें[†] सांगितलें, ' महाराज, नक्षत्रादिकांच्या प्रकाशाला झांकून टाकणारा भगवान् सूर्य आकाशाच्या पलीकडे गेला आणि हा सायंकाल प्राप्त झाला, असें पाहून मांडलिक राजांचा व नक्षत्रांचा समुदाय कमला-

† राजेलोकांजवळ देवोंवेळीं त्यांना—स्नान, जेवणखान, वगैरेच्या वेळा सुखविणारें लोक असतात, त्यांना ' वैतालिक ' म्हणतात.

च्या कांतीला हरण करणाऱ्या आपल्या पायांचें व उदय पावणाऱ्या चंद्राच्या किरणांचें सेवन करण्याकरितां प्राप्त होऊन प्रेमळ दृष्टीनें उभयतांकडे अवलोकन करीत आहे !

सागरिकेला हावेळपर्यंत वत्सराजाची ओळख नव्हती. बापानें आपल्याला वत्सराजाला देऊं केलें होतें, एवढें मात्र तिला माहीत होतें; पण त्याची प्रत्यक्ष कांहींच माहिती नव्हती. वैतालिकाच्या पुकारण्यावरून—राजा उदयन म्हणतात, तो हाच व यालाच आपल्या बापानें आपणाला देण्याचा निश्चय केला होता, असें समजल्यावरून हर्ष पावून सागरिका मनांत म्हणाली, असो. दुसऱ्याची चाकरी करून माझे शरीर कुशालें आहे, व मनही अगदीं उदास झालें आहे, तरी अशा स्थितींत देखील याच्या (राजाच्या) दर्शनानें मला हुषारी वाटली.

इतक्यांत—‘उत्सवाकडे मन गुंतल्यामुळें आम्हीं, संध्या-कालाचा अतिक्रम झाला तो देखील पाहिला नाहीं. हें पहा, पांढरें फिक्र दिसणाऱ्या मुखानें—आपल्या हृदयवृद्धभाचें आगमन जशी रमणी सुचविते तशी—उदयपर्वताच्या शिखराच्या आड चंद्रमा आला, असें ही पूर्व दिशा उजळपणानें सुचवीत आहे. तर प्रिये, आतां आपण अंतर्गृहांत जाऊं !’—असें बोलून राजा वासवदत्तेसह जनानखान्यांत जाण्यास निघाला.

सागरिका राजाकडे टक लावून पहात उभी राहिली होती ती आपल्याशींच म्हणाली, काय मी कपाळफुटकी ! मी ही मूर्त डोळे भर पाहणार म्हटलें तर त्याला देखील अवकाश नाहीं ! बरें, अमो ! बाईसहिव जाण्यापूर्वी आपण अंतःपुरांत जावें हें बरें. असें बोलत बोलत ती लौकर पुढें निघून गेली.

इकडे राजाही वासवदत्तेचें वर्णन करीत होत्साता ह्या-
गाला, 'प्रिये, ह्या चंद्राच्या शोभेला तुच्छ करणाऱ्या तुझ्या मुख-
चंद्रानें जिकलें म्हणूनच कीं काय, हीं कमलें (सूर्यविकासी) एकदम निस्तेज होत आहेत. तुझ्यावरोवरच्या ह्या स्त्रियांच्या गाण्याचा मधुर शब्द श्रवण करून लज्जित झाल्या म्हणूनच कीं काय, त्या भ्रमरिणी कमलाच्या कळ्यांत हळूच दडून बसत आहेत.' अशी तिची स्तुति करीत करीत अंतःपुरांत गेला.

इकडे सुसंगता सागरिकेची वाट पाहत बसली होती. आपल्या हातांत मैनेचा पिंजरा देऊन ही गेली कुठें ? म्हणून सुसंगता तिचा शोध करण्याच्या विचारांत होती. इतक्यांत निपुणिका नांवाची दुसरी एक दासी तिला भेटली. ती हिच्याशीं नवोलतां आपल्याच नादांत चालली होती. तिला हाक मारून सुसंगतेनें—अशी साश्चर्य मुद्रनें कोणीकडे चाललीस ? म्हणून—विचारिलें; तेव्हां 'आज श्रीपर्वताइन कोणी श्रीखंडदास नांवाचा धार्मिक मनुष्य आला होता, त्याजपासून—पाहिजे त्यावेळीं पाहिजे त्या वेळीला फुलें व फळें येण्याची विद्या शिकून महाराजांनीं आपण लाविलेल्या नवमालिकेच्या वेळीवर तिचा प्रयोग करून अनुभव पाहण्याचें योजिलें आहे; तेव्हां—त्या वेळीला कसा काय फुलांचा बहार येतो तो पाहून ये, असें मला बाई-साहेबांनीं सांगितलें आहे, म्हणून निकडे जातें. 'बरे, पण तूं कोणीकडे चाललीस ?' असें निपुणिकेनें विचारिलें.

यावर सुसंगता म्हणाली, 'मी माझी प्रियसखी सागरिका इचा शोध करावयास निघालें आहे.'

निपुणिका म्हणाली, 'बरे जा. हातांत चित्रें काढण्याची पाटी व रंगाचे प्याले घेऊन ती अत्तांच कदलीगृहांत गेलेली म्यां पाहिली.' असें सांगून निपुणिका पुढें निघून गेली.

इकडे सुसंग नाही कदलीगृहाकडे निघाली. सागारिका राजाला पाहिल्यापासून अगदीं वेडी झाली होती. त्याचें प्रत्यक्ष दर्शन तर पुनः होणार नाहींच; पण चित्रांत तरी त्याला पहावें, म्हणून ती कदलीगृहांत एकांतीं राजाचें चित्र काढीत बसली होती. सांप्रत आपण बटिक झालें आहे. तेव्हां अशा स्थितींत राजाची भेट होणें कठीण, असा विचार करून ती आपल्याशींच म्हणाली, वेड्या मना, अम्मळ शांत हो. उगीच दुर्लभ मनुष्याची इच्छा करण्याचा हट्ट धरून उपयोग काय ? व्यर्थ आयास नात्र भोगावे लागणार. आगखी एका अर्थी तूं किती तरी मूढ आहेस बरें ? ज्याला (राजाला) एकेवेळ पाहिल्यामुळे तुला इनके संताप भोगावे लागले, त्याचेंच पुनः दर्शन घेण्याची इच्छा करतेंस याला काय म्हणावें ? अरे कठोर मना, जन्मापासून जिच्या सहवासनें वाढलेंस त्या मला सोडून, क्षणभर परिचय झालेल्या मनुष्याकडे (राजाकडे) धांवतेंस याची तुला लाज कशी वाटत नाहीं ? किंवा यांत तुझा तरी काय दोष आहे ? निष्ठुर मदनाच्या बाणाला भिऊन तूं मला सोडून निकडे जाण्याचा बेत केला असशील ! हो, खरेंच मी अबला आहे. तेव्हां माझ्या हातून तुझे रक्षण होईल असें तुला कसें वाटेल ! बरें असो. आतां त्या मदनाचीच चांगली खरड काढतें.

असें बोलून जमिनीवर गुडघे टेंकून हात जोडून मदनाला नम्राली, 'हे भगवन् कुसुमायुधा, तूं देव, दैत्य, मनुष्य या सर्वां ऊर्जिगारा असा मोठा शूर असून मज अबलेवर अस्त्रप्रहार करितोस, याची तुला लाज कशी वाटत नाहीं ? असां. तूंच जेव्हां माझ्यावर प्रतिकूल झालास, तेव्हां ह्या दुर्निमित्तावरून माझे कपाळफुटकीचें मरण जवळ आलें आहे, असें वाटतें ! मग उगीच

तुला तरी बोलून काय उपयोग ? येथे कोणी आले नाही तोपर्यंत त्या हृदयवल्लभाचे (राजाचे) चित्र काढण्याचे योजले आहे ते डोळेभर पाहून मग वाटेल तसे करावे. जरी अत्यंत भयाने माझ्या हाताचा पंजा कांपत आहे, तरी त्या प्रियपुरुषाची मूर्ति दुसऱ्या गीतीने दृष्टीस पडण्याचा संभव नाही, म्हणून कशीतरी त्याची तसवीर काढून पाहते. असे बोलून सागरिका राजाची तसवीर काढीत बसली.

इतक्यांत तिचा शोध करीत करीत तिची मैत्रीण सुसंगता तेथे आली. सागरिकेचे मन तसवीर काढण्यांत रमले होते. सुसंगता अगदी तिच्याजवळ येऊन उभी राहिली, तरी तिने तिच्याकडे पाहिले नाही. तेव्हा सुसंगता तिच्या पाठीकडे येऊन मुकाट्याने उभी राहिली, आणि लक्ष्य लावून ती काय काढीत आहे, हे पहात होती. थोडक्याच वेळांत सागरिकेने आपला हृदयवल्लभ वत्सराज याची तसवीर काढण्याचे काम पुरे केले, आणि त्याचे निरनिराळे सुंदर अवयव लक्ष्यपूर्वक पाहू लागली. पण तिच्या डोळ्यांतून एकसारखे अश्रु पडत होते, यामुळे तिला तसवीर नीटशी दिसेना.

तिच्या पाठीकडे जवळ उभी राहिलेली सुसंगता मनांत म्हणाली, हिचे मन तसवीर काढण्यांत कितीतरी गुंग झाले आहे! मी इतका वेळ येथे उभी राहिले; तरी हिने अद्याप माझ्याकडे पाहिले देखील नाही. बरे, असो. हिच्या आनंदास आपण अंतराय होऊ नये; पण ही काय काढते आहे, ते तरी पहावे. असा विचार करून अंमळ ओणवी होऊन तसवीरकडे पाहू लागली.

तेव्हा ती तिगे काढलेली तसवीर वत्सराजाचीच आहे असे पाहून मनांत म्हणाली, काय ! हिने तर आमच्याम-

हाराजांचो तसवीर काढली आहे. वाहवा! शाबास! सागरिके, शाबास! एकूण योग्य ठिकाणीं तुझें मन बसलें आहे, हें पाहून मला फार आनंद होतो. खरेंच आहे; कमलाकराला सोडून राजहंसी दुसऱ्या कोणत्या ठिकाणीं रममाण होणार आहे.

सुसंगता याप्रमाणें आपल्या मनांत आनंदित होत आहे, इतक्यांत अश्रु पुसण्याकरितां सागरिकेनें सहज मान वर केली, तों सुसंगता तिच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां झट-दिशीं चित्राची पाटी आपल्या पदराखालीं झांकून गालांतल्या गालांत हंसून सागरिका म्हणाली, 'प्रियसखे सुसंगते, तूं केव्हांशी आलीस?'

असें बोलत बोलत सागरिका उठली, आणि तिचा हात धरून तिला बसवून घेत होती, इतक्यांत सुसंगतेनें हळुच तसबिरीची पाटी तिच्याकडून हिसकून घेतली, आणि पुन्हा तसबिरीकडे पाहून सागरिकेला म्हणाली, 'सखे, तूं हें कोणाचें चित्र काढिलें आहेस?'

सागरिका अंमळ लज्जित होऊन म्हणाली, 'अग, दुसऱें कोणाचें असणार? आतांशीं मदनमहोत्सव चालला आहे, म्हणून भगवान् अनंगाचें चित्र काढिलें.'

हें ऐकून सुसंगता हंसून म्हणाला 'एकून तुझ्या हाताची सफाई विशेष आहं खरी! अग, पण हें चित्र आर्कें ओर्केंसें कसें दिसतें? हो. आतां समजलें. तूं एकट्या मदनाचेंच चित्र काढलें आहेस; तेव्हां रती जवळ नसल्यामुळें हा उघडा दिसतो. म्हणून मी याच्याजवळ रतीचें चित्र काढतें.'

असें सांगून सागरिकेच्या हातांतली लेखणी घेऊन तिनें राजाजवळ तिचेंच हुबेहुब चित्र काढलें. तेव्हां—हिनें प्रत्यक्ष आपलें चित्र काढलें आहे हें पाहून सागरिका म्हणाली, 'गडे, तूं येथें माझे कां चित्र काढलेस?'

हैं ऐकून सुसंगता हंसत हंसत ह्मणाली, 'अग, उगीच माझ्यावर कां रागावतेस? जसें तूं कामदेवाचें चित्र काढलेंस तसेंच मीं रतीचें चित्र काढलें. बरें पण, अतां किती-तरी माझ्याजवळ उपविशील? उगीच आढेवढे घेऊं नकोस. काय असेल तें खरें सांग; ह्मणजे पुढची तजवीज करण्याला ठीक पडेल.'

हैं तिचें भाषण ऐकून सागरिका मनांत ह्मणाली, हिनें तर माझी सगळी हकीगत जाणली असें वाटतें. आतां इच्या-जवळ चोरून ठेवून उपयोग काय? तेव्हां हिला सांगविं हैं बरें.

असा विचार करून ती सुसंगतेला ह्मणाली, 'गडे, तुला मी माझी स्थिति सारी सांगतें; पण खरें ह्मणशील तर मला फारच लाज वाटते वाई! पण तूं एवढें तरी कर कीं, यांतलें एक अक्षर देखील दुसऱ्याला न कळेल अशी खबरदारी ठेव.'

सुसंगता ह्मणाली, 'सखे, पुरे आतां. उगीच लाजूं नकोस. असल्या उत्तम कन्यारत्नाचा तशा योग्यवराच्या ठिकाणीं अभिलाष होणें, हें अगदीं स्वाभाविक आहे. तथापि हा वृत्तांत कोणाला न कळण्याविषयीं मी सावधगिरी ठेवीन. होय, पण ही चतुर मैना मात्र कदाचित् आमच्या संवादांतील कांहीं शब्द ताडांत धरून दुसऱ्या देखत बोलेल तर कोणास ठाऊक.'

या प्रमाणें दोघींचा संवाद चालला असतां, सागरिकेला राजाचें स्मरण होऊन ती फारच उत्सुक झाली. मदनाग्नीनें तिच्या सर्वांगाचा दाह होऊं लागला. सुसंगतेनें तिच्या हृदयावर हात ठेवून तिचें समाधान केलें, आणि जवळच्या तळ्यांतलीं कमलिनीची शीतल पानें आणून त्यांचा बिलाना केला, § आणि

§ काम उत्कट झाला म्हणजे त्यापासून जी अंगाची काहिली होणें तिला 'कामज्वर' म्हणतात. व ती कमलिनीच्या पानांवर

त्यावर सागरिकेला निजवून तिच्या अंगावरही पाने घातलीं व कमळाच्या देठांची कंकणें करून तिच्या हातांत घातलीं. तिच्या मदनाग्नीचा दाह शांत होईल म्हणून वर सांगितल्या प्रमाणें उपाय केले; पण त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

तेव्हां सागरिका म्हणाली, 'वाई सुसंगते, हीं कमलिनीचीं पानें माझ्या अंगावरून काढून टाक कशीं. आणि हीं कमळाच्या देठांचीं कंकणें तरी कशाला पाहिजेत? यांनीं कांहीं न्हायचें नाहीं. उगीच तूं आपल्याला कां श्रम करून घेतेस? मी खरेंच सांगतें, दुर्लभ मनुष्यावर प्रेम वसलेलें असून स्वभाव अतिशय लाजाळू, तशांतून माझे जिणें पराधीन. तेव्हां माझे प्रिय मैत्रिणी, हे प्रेम विषम जाहलें आहे. यावेळीं अशा पराधीनपणापेक्षां मरणाचाच आश्रय करावा, हे चांगलें ?'

असें बोलत असतां मूर्च्छा येऊन ती निश्चेष्ट पडली. सुसंगता बारा घालून तिला सावध करीत होती, इतक्यांत राजवाड्यांतला पाळीव नीळ अकस्मात् गळ्यांतली सांखळी तोडून सुटला आणि त्यानें जिकडे तिकडे एकच धांदल करून सोडिली. त्याला धरण्याकरितां मागे लागलेले लोक मोठ्यानें ओरडून म्हणाले, 'अरे, हा पहा नीळ सुटला. सुवर्णमय तुटक्या सांखळीचा भाग आपल्या बरोबर ओढीत ओढीत या दारांतून त्या दारांत याप्रमाणें हा राजवाड्यांत सर्वत्र फिरतो आहे. कंवरेंतल्या लहान लहान घांटांच्या आवाजानें लोकांच्या कानठाळ्या वसवीत असून स्त्रियांना अतिशय भय उत्पन्न करणारा हा वानर आतां राजाच्या खाशा पागेत जातो आहे. अंतःपुरांतल्या लोकांचें

निजणें, त्यांचें, पांघरूण घेणें व त्यांचा बारा घेणें यांच्या यागानें शांत होतो, असें साहित्यशास्त्रकारांचें मत आहे.

याच्या पुढें कांहीं चालत नाही. विचाऱ्या चोपदारानें तर जणुं काय लजेचेंच कंचुक धारण केलें आहे. अंतःपुरांतल्या खुजांनीं* आपल्यावरच कांहीं तरी अरिष्ट येईल म्हणून याच्या पुढें तोंड देखील दाखविलें नाही. तेव्हां आतां हा काय करील कोणास ठाऊक ?

हा गलबला ऐकून सुसंगता गडबडीनें उठली, आणि सागारिकेला हातीं धरून—वानराच्या भयानें जवळच्या तमाल वृक्षाच्या आड जाऊन दोघीही बसल्या. या गडबडींत चित्राची पाठी तेथेंच पडली होती. तिची आठवण होऊन सागरिका सुसंगतेला म्हणाली, 'गडे, तूं माझा चित्रफलक कोठें ठाकलास ? कदाचित तो कोणाच्या हातीं सांपडला तर पुढें काय होईल ?'

सुसंगता म्हणाली, 'पुढे वाई, तुझा विचार. अजून त्या चित्राच्या फळीकडेच तुझें लक्ष्य लागलें आहे. त्याला घेऊन काय करणार ? यथेच्छ दहीभात खाऊन मस्त झालिला हा दुष्ट वानर पहा इकडेच येत आहे. आणि त्याला पाहून ही चतुर मैना उडून गेली. तर आधीं तिच्या पाठीस लागलें पाहिजे. नाहीतर ती कदाचित् तुझें आणि माझें भाषण झालें त्यांतलें कांहींतरी दुसऱ्याला सांगेल' असें बोलून दोघीही त्या मैनेच्या मागून जाण्याचा विचार करीत होत्या, इतक्यांत—'आश्चर्य, आश्चर्य ! ओहो ! मोठेंच आश्चर्य !' असे शब्द त्यांस ऐकूं आले.

ते एकून सागरिका म्हणाली, 'गडे सुसंगते, तो मेलान वानर इकडेच येत आहे असे वाटतें.'

* पूर्वकाळीं राजेलांकांच्या जनानखान्यांतील कामें वगैरे करण्याकरितां खुर्जी माणसें देवण्याची चाल होती. इर्लाच्या सूलतानाच्या येथें अद्याप ही व्यवस्था चालू आहे असें सांगतात !

हैं ऐकून सुसंगतेला हसुं आलें. तो ह्मणाली. 'अग भित्रे, उगीच घावरी होऊं नकोस. हे माणसाच्या तोंडचे शब्द अहे-
त. वानराला कोठें असें बोलतां येतें का? बहुतकरून महा-
राजांचा खेळगडी वसंतक याचा हा शब्द असावा.'

सुसंगता असें बोलत आहे, इतक्यांत वसंतकही तेथें
येउन पोहोंचला. श्रीखंडदास नांवाच्या एका धार्मिक साधुनें
वृक्षाला पाहिजे तेव्हां फळें व पुष्पें येण्याची कृति वत्सराजाला
शिकविली होती. राजानें अनुभव पाहण्याकरितां त्याच वर्गितल्या
एका मोगरीच्या वेलीला त्या साधुनें सांगितल्याप्रमाणें उपचार
केले होते. त्याप्रमाणें त्या वेलीला अकालींच फुलांचा मोठा बहार
आला कीं काय, तें पाहण्याकरितां वसंतकाला राजानें पाटविलें
होतें. त्याप्रमाणें वसंतकानें ती वेल फुलांनीं डंबरली आहे, हा
चमत्कार प्रत्यक्ष पाहून, नंतर राजाला तिकडे येण्यास सांगून
तो आपण पुढें आला होता. तो आपल्याशींच-वाहवा! मोठेंच
आश्चर्य ! शाबास श्रीखंडदासा ! शाबास ! विद्या असावी
तर अशीच. तूं मोठा धार्मिक खरा, असें ह्मणत होता.

हे वसंतकाचे उद्गार ऐकून सागारिकेला तेथेंच उभें राहा-
वसें वाटलें. तिच्या मनांत वसंतक आला तेव्हां कदाचित् राजाही
तेथें येईल; तर आपण त्याला पहवें असें होतें; पण सुसंगतेनें
'त्या मैनेच्या शोधास जाऊंया' असें ह्मणून तिला बरोबर नेलें.

त्या दोघीही निघून गेल्या तरी वसंतक एकटाच श्रीखंड-
दासाची आणि त्या वेलीची तारीफ करीत होता. इतक्यांत
राजाही नवमालिकेला पाहण्याकरितां मोठ्या आनंदानें तेथेंच
आला. त्याला त्या वेलीचें फारच कौतुक वाटलें. तो तिची तारीफ
करीत करीत म्हणाला, 'काय त्या वेलीची शोभा! ते ताठर आणि

उपोरे पांढर संकत कळे आल्यामुळे ती कामव्यथेने पीडित झालेल्या तरुण स्त्रीप्रमाणे पांढरी दिसत असून, तिला बरचेवर जांभया येत आहेत कीं काय, असे वाटते; आणि क्षणोक्षणीं वा-
य्याच्या योगाने ती जणुं काय आसोआस सोडीत आहे असे दिसते. मजवर अनुरक्त झालेल्या सकाम स्त्रीप्रमाणे दिसणाऱ्या या वेलीला दाखवून खरोखर मी आज राणीचे* तोंड रागाने ला-
ल करून टाकीन.

राजा असे बोलत आहे, इतक्यांत वसंतक एकाएकी पुढे येऊन पूर्वाप्रमाणे श्रीखंडदासाची तारीफ करू लागला. ती ऐकून राजा म्हणाला, 'खरच-मणी, मंत्र, औषधी, इत्यादिकांचा प्रभाव मोठा विचित्र आहे. भगवान् विष्णूच्या गळ्यांत कौ-
स्तुभ नांवाचा मणी आहे. त्यामुळे दैत्यादि शत्रूंनी त्याच्यावर अनेक घातक शस्त्रास्त्रांचे प्रयोग केले, तरी त्यापातून कांहीं होत नाही. मंत्राच्या सामर्थ्याने सर्पासारख्या क्रूर प्राण्याला देखील लोक बंधन करू शकतात. पूर्वी रावण, इंद्रजित इत्यादि राक्षसांनी लक्ष्मणाला व पुष्कळ वानरांना मारिले होते. पण द्रोणागिरी-
वरच्या औषधांनी ते पुनः जांयत झाले. तेव्हां त्यांचा प्रभाव अतर्क्य आहे.' असे बोलून वत्सराज वसंतकाला बरोबर येऊन त्या वेलीची शोभा पाहत बसला.

इतक्यांत जवळच्या बकुळीच्या झाडावर सुसंगतेच्या हातंतून सुटलेली मैना जाऊन बसली होती; ती सुसंगतेचा आणि सागरिकेचा जो संवाद झाला, त्यांतले शब्द स्वेच्छेने बोलत होती. ते ऐकून वसंतकाला प्रथम भय वाटले. झाडावर कोणी माणूस तर दिसत नाही. आणि थेट माणसासारखे बोलणे

* दुसऱ्या स्त्रीवर पतीचे लक्ष्य आहे असे समजले तर बायकांला !
राग येणे स्वाभाविकच आहे.

ऐकू येतें, तेव्हां हें भूत असल, असें त्याला वाटलें. तो राजाला 'पुढे जाऊं नको' ह्मणाला. तेव्हां त्याचा धिःकार करून-येथें भूत यावयाचें नाहीं, असें राजा ह्मणाला. वसंतकानें-प्रत्यक्ष तूंच एकदां ऐकून पहा, असें सांगितल्यावरून राजा हळूच ऐकत उभा राहिला. तेव्हां ती मनुष्यासारखी अगदीं स्पष्ट वाणीनें, सागरिका आणि सुसंगता या दोघींच्या गोष्टी बोलत होती. त्या ऐकून-कोणी तरी तरुण स्त्रीनें-तिचें मन ज्याच्यावर आसक्त झालें असेल, त्या पुरुषाची प्राप्ति होत नाहीं, ह्मणून आपल्या जिवाला कंटाळून असें भाषण केलें असेल; व तें ऐकून ही सारिका बोलत आहे असें राजाला वाटलें.

तेव्हां वसंतक मोठ्यानें हसून ह्मणाला, 'अहो महाराज ! असें उगीच वांकडें तिकडें कशाला सांगतां? सरळच कां ह्मणाना कीं,—माझ्यावर अनुरक्त झालेल्या कोणी तरुण स्त्रियेनें माझी प्राप्ति होत नाहीं, ह्मणून असें भाषण केलें. नाहीं तर मदनाच्या मिषानें दुसऱ्या कोणत्या तरी पुरुषाचें वर्णन करितां येईल, इतका सुंदर पुरुष तुझ्यावांचून दुसरा कोणी तरी येथें आहे काय?' असें बोलून त्यानें राजाच्या हातावर टाळी दिली.

वसंतक मोठ्यानें हंसला. त्याच्या आवाजानें ती मैना तेथून उडून गेली. तें पाहून राजा ह्मणाला, 'हा वेड्या, तुझ्या त्या राक्षसी हंसण्यानें बिचारी ती मैना मात्र भिऊन दुसरीकडे कोठें उडून गेली.'

चहंकडें पाहून वसंतक ह्मणाला, 'मित्रा भलतीच कल्पना घेऊं नको. ती दुसरे कोठें गेली नाहीं, कदलीगृहांतच गेली आहे. तर आपणही तिकडे जाऊंया ह्मणजे झालें.' असें बोलून दोघेही मैनाचा शोध करीत करीत कदलीगृहाकडे जाण्यास निघाले.

जातांना राजा वसंतकाला झणाला, ' प्रिय मित्रा, मी त्या मैनेच्या तोंडांतले शब्द ऐकण्याविषयीं इतका आतुर झालों आहे, याचें कारण तुला माहीत नाही. खरेच व्हाणशील तर दुःसह अशा मदनपीडिला धारण करणाऱ्या कामिनी स्त्रीने आपल्या जिवलग मैत्रिणीजवळ जें कांहीं सांगितलें असेल, तें-पुनः रावा किंवा सारिका यांच्या तोंडांतून- भाग्यशाली पुरुषांच्याच कानीं पडतें. '

याप्रमाणें बोलत बोलत दंघे ही कढलीगृहांत पोचले. तेव्हां वसंतक म्हणाला, ' त्या बटकीच्या पोरीचा (मैनेचा) शोध करण्याचें पुरे आतां. ह्या उन्हाच्या तापानें तुला फार भ्रम झाले आहेत, तर मलयाचलाच्या सुगंध वाऱ्यानें हालणाऱ्या बालकढलींच्या शीतल छयेखालीं या शिलेश्वर वसून क्षणभंग विभ्रान्ति घेऊंया. ' ही गोष्ट राजालाही मान्य झाली, आणि उभयतां तेथें विसांवा घेत बसले.

इतक्यांत तेथें जवळच दार उघडलेंला पिंजरा पडला होता, तो पाहून वसंतक म्हणाला, ' मित्रा, त्या दुष्ट वानरानें उघडलेला हा त्या मैनेचा पिंजरा असावा. ' हें ऐकून राजानें तो नीट पाहून येण्यास सांगितलें. तेव्हां वसंतक त्या पिंजऱ्याजवळ जाऊन पाहता, तो तेथें सागरिकेचें आणि वत्सराजाचें जीवग चित्र काढलें आहे, अशी एक फळी त्याला मिळाली. ती हातांत घेऊन तो मोठ्या आनंदानें हंसत हंसत राजाजवळ आला.

राजानें-तें काय ? झणून विचारिलें. तेव्हां वसंतक चित्राची पाटी दाखवून म्हणाला, ' मित्रा, तूं मोठा दैवशाली खग. मीं जें तुला सांगितलें होतें, तें होच. ही तुझीच तसबीर

येथें काढली आहे. नाही तर कामेदेव म्हणून तसवीर काढण्याला योग्य इतका सुंदर दुसरा कोण असणार आहे?

हें ऐकून राजाला फार आनंद झाला. तो हात पुढें करून— 'गड्या, मला दाखीव तर खरी, म्हणून आग्रह करू लागला. तेव्हां वसंतक म्हणाला, 'मी नाहीं तुला दाखविणार. त्या सुंदर कन्येची तसवीर ही वर आहे. तर असलें कन्यारत्न कांहीं वक्षीस घेतल्यावांचून कोणी दाखवितात काय?

वसंतकानें ती पाटी दडविली, तेव्हां राजानें आपल्या हातांतलें सेन्याचें कडें त्याच्या हातांत घालून बलात्कारानें चित्राची पाटी हिसकून घेतली. आणि सागरिकेची तसवीर पाहून आश्चर्याने त्याला म्हणाला, 'गड्या, इकडे पहा तरी. हातांतलें खळण्याचें कमल हालवित होत्साती चित्रांतली— (सागरिका) माझ्यावर आपला विशेष पक्षपात आहे, असें दाखवून राजहंसीप्रमाणें मानसांत प्रवेश करणारी, अशीही कोण आहे? खरोखर इच्या या अपूर्व मुखचंद्राला उत्पन्न करून ब्रह्मदेव आपलें आसन (कमल) मिट्टून जाईल कीं काय, अशी शंका येऊन दुःखित झाला असावा! '

याप्रमाणें या दोघांचा संवाद चालला आहे इतक्यांत सुसंगतेसह सागरिका तेथें आली, आणि सुसंगतेला म्हणाली, 'सखे सुसंगते, ती सारिका तर आपल्याला मिळाली नाहीच.

* चंद्रोदय झाला ह्मणजे सूर्यविकासी कमलें मिट्टतात हें पसिद्धच आहे. कमल हा शब्द साधारणतः सर्व प्रकारच्या कमलांचें नांव असें प्राकृत लोकां मानतात. पण संस्कृत कवी, सूर्यविकासी असतात त्यांनाच कमलें, व चंद्रविकासी असतात त्यांना कुमुदें ह्मणतात. सागरिकेचा मुख्यरूपी पूर्णचंद्र उदयाला पावल्यामुळे आपण वमलेंलें कमल कदाचित् मिटेल असा अभिप्राय.

तर आतां ती चित्राची पाठी घेऊन ह्या कढलोगृहांतून हळू-
च जाऊया.'

सुसंगतेने अनुमोदन दिल्यावरून दोघीही पुढें आल्या.
त्यांची चाहल ऐकून वसंतक राजाला ह्मणाला, 'मित्रा, बरें,
पण ही (चित्रांतली सागरिका) खालीं मान घातलेली अशी
कां काढली आहे?'

हें वसंतकाचें भाषण ऐकून सुसंगता सागरिकेला ह्म-
णाली, 'गडे, हा वसंतक येथें बोलतो आहे. यावरून महा-
राज ही येथेंच असतील असें वाटतें. तर आपण या वेलीच्या
आड उभ्या राहून पाहूंया ते काय करतात तें.' असें सांगून दो-
घीही तेथें दडून बसल्या.

इकडे राजा सागरिकेच्या तसविरीचें वर्णन करीत होता.
तें ऐकून सुसंगता सागरिकेला ह्मणाली, 'सखे, तुझें दैव
चांगलें खरें. हा तुझा हृदयवल्लभ (वत्सराज) तुझ्याच सौं-
दर्याचें वर्णन करीत आहे.'

हें ऐकून लाजून सागरिका ह्मणाली, 'वाई, उगीच
थड्ठा करून मला खजील कां करितेस?'

इकडे वसंतक राजाला हातानें हालवून ह्मणाला, 'अहो म-
हाराज ! हिनें मान खालीं कां घातली आहे, तें आधीं सांगा पाहू.'

राजा ह्मणाला, 'वरचेवर काय विचारतोस? काय सां-
गायचें तें त्या सागरिकेनें सांगितलेंच आहे.'

हें ऐकून सुसंगता हंसत हंसत सागरिकेला ह्मणाली,
'गडे, पाहिलेंसना ! अखेरीस त्या सारिकेनें आपलें शहाणपण
दाखविलेंसें वाटतें.'

इकडे वसंतक राजाला ह्मणाला, 'मित्रां, खरेंच सांग.
ही तसवीर तुझ्या डोळ्यांला आनंदकारक वाटतेना?'

हैं त्याचें भाषण ऐकून सागरिका भयभीत होऊन आपल्याच मनांत म्हणाली, 'अरे ! हा (राजा) आतां काय उत्तर देतो कोणास ठाऊक. खरोखर या वेळीं मी मरण आणि वांचणें यांच्यामध्ये आहे. जर याच्या तोंडांतून निघावीं तींच अक्षरें निघालीं, तर जीवंत राहणें ठीक आहे; नाहीं तर प्राणत्यागावांचून दुसरी गतिच नाही !'

इकडे राजा वसंतकाला म्हणाला, 'गड्या, आनंदकारक होते कीं नाहीं, म्हणून काय विचारतोस. मोठ्या संकटानें दोन्ही मांड्यावरून पुढें जाऊन विस्तीर्ण झालेल्या अशा हिच्या कंबरेंच्या भागांत फार वेळ फिरून तेथून एका पुढें एक तीन वळकट्यांनीं उंच सखल अशा कंबरेंच्या वरच्या भागाचें अतिक्रमण करतां करतां श्रांत झाल्यामुळे, तेथें अंमळ विश्रांति घेऊन तान्हेल्यासारखी झालेली माझी दृष्टि, उंच स्तनप्रदेशावर चढून सांप्रत जलबिंदु स्रवणाऱ्या नेत्रांकडे साक्षांक्ष होऊन वरचेवर पहात आहे. '

राजाचें हें भाषण ऐकून सागरिका आपल्या मनाला म्हणाली, 'मना, आतां प्रसन्न हो. हें ऐकून तरी तूं समाधान पाव. तूं जी गोष्ट व्हावी असें इच्छिलें आहेस, ती केवळ मनोरथच आहे. तरी तो इतक्या स्थितीला येऊन पोचला आहे, तेव्हां आतां आशा धरण्याला जागा आहे.'

* ह्मणजे राजाची प्राप्ति होणें तर अशक्य, असें असून मन त्यावर आसक्त झालें. तेव्हां हा केवळ मनोरथ, ह्मणजे मनांत मांडे खाण्यासारखेंच आहे, असें हांवळपर्यंत सागरिका समजत होती. पण वत्सराज आपल्या तसबिरीची तारीफ करित आहे, हें पाहून जरी तो मनोरथ आहे तरी तो इतक्या स्थितीला ह्मणजे आपली तसबीर त्याला आवडण्यापर्यंत येऊन पोचला आहे, असें पाहून तिला आशा उत्पन्न झाली, हें तात्पर्य.

सुसंगता ह्मणाली, 'सखे, त्यां हें (राजाचें बोलणें) ऐकिलें काय ?'

यावर सागारिका हंतून ह्मणाली, 'बाई, तूंच तें ऐक. तुझ्याच कौशल्याचें वर्णन चाललें आहे.'

इकडे वसंतक, चित्र फलकाची तारीफ करून ह्मणाला, 'मित्रा, असल्या सुंदर स्त्रिया ही—ज्याचा अशा रीतीनें समागम होणें याला फार मोठें मानतात, मग स्वतः त्याणें आपल्या विषयीं अनादर कां करावा वरें ? कारण, तिणें येथें काढलेल्या तुझ्या तसविरीकडे तूं पहात देखील नाहींस तें कां ?'

हें ऐकून राजा तसविरीचें वर्णन करून ह्मणाला, 'गड्या, खरें विचारशील तर हिनें ही माझी तसवीर येथें काढली आहे, ह्मणून मी आपल्याला मोठा धन्य मानतां, तेव्हां त्या तसविरीकडे कां पाहणार नाहीं ? हें पहा, ही तसवीर काढीत असतां, नेत्रांतून पडलेलें प्रेमाश्रुचे कण हस्तस्पर्शानें माझ्या अंगावर रोमांचांचा उगम झाल्याप्रमाणें दिसत आहेत.'

सागारिकेचा संताप कमी होण्याकरितां सुसंगतेनें तिला कमलांच्या पानांचा विछाना करून दिलेला तेथें वाजूला पडला होमा. त्याकडे पाहून वसंतक ह्मणाला, 'मित्रा, हें पहा, तिनें सरोवरांतल्या कमलिनींच्या कोमल देंडांनीं केलेंलें मढनावस्थेचें नृचक्र असें कांहीं दिसत आहे.'

राजा तिकडे पाहून म्हणाला, 'गड्या, चांगलें पाहिलेंस. हें त्या कुशांगीचें शयन असावें. पुढे अशा स्तनांचा आणि कमरेचा दोहोंकडून संग झाल्याकारणानें अंमळ चेंगरल्या सारखें दिसणारें, आणि अत्यंत बारीक असल्यामुळें कमरेचा संग ज्या ठिकाणीं घडला नाहीं, तेथें हिरवें दिसणारें, सैल झालेल्या भुजांच्या चलनवलनानें अस्ताव्यस्त झालेंलें हें कमलि-

नीच्या पानांचें शयन तिला मदनाचा संताप किती झाला होता हें स्पष्ट सुचवीत आहे. आणखी हें येथें पडलेलें कमलिनीचें पान तिनें आपल्या उरस्थलावर घातलें असावें, असें वाटतें. यावरून तिची मदनावस्था कशी होती, तें स्पष्ट होत आहे. कारण मदनाग्नीच्या संतापानें शुष्क झालेल्या तिच्या स्तनांचे मंडलाकार व्रण याच्यावर उठले आहेत. यावरून तिच्या स्तनांचा विस्तार किती आहे, तो जगुंकाय हें स्पष्ट दाखवीत आहे असें वाटतें.

इतक्यांत तेथें जवळच पडलेला कमलाचा देंड उचलून घेऊन वसंतक झणाला, ' मित्रा, हा एक दुसरा पहा, तिच्याच पुष्टस्तनांच्या घर्षणानें चुरलेला कोमल अशा कमलांच्या देंडांचा हार आहे. हा पहा.

राजानें तो वसंतकाच्या हातांतून घेऊन आपल्या गळ्यांत घातला, आणि त्याला हिणावून म्हणाला, ' अरे जड प्रकृते, तूं तिच्या स्तनकलशांच्या मध्यभागांतून खालीं पडलास. आतां उगीच कां सुकून जातोस ? तूं काय पाहिजे तें केलेंस, तरी पुनः तुझा तेथें प्रवेश व्हावयाचा नाही. खरें म्हणशील तर तिचे स्तन इतके सघन आहेत कीं, त्यांत तुझ्यांतल्या एका बारीक तंतूचा देखील प्रवेश व्हावयाचा कठीण; मग तेथें तुला कोठून जागा मिळेल ?

हें राजाचें भाषण ऐकून सुसंगता आपल्याशींच म्हणाली, अरे ! महाराजांला सागारिकेवर अनिशय अनुराग उत्पन्न झाल्यामुळे त्यांचें अंतःकरण अगदीं उडून गेल्यासारखें झालें आहे; व म्हणूनच यावेळीं ते भलभलतेंच कांहीं बोलत आहेत. तर आतां अधिकवेळ उपेक्षा करणें चांगलें नाही. कसेंही असो, महाराजांच्या मनाला विश्रान्ति होईल, असें कांहींतरी केलें पाहिजे.

असा विचार करून ती सागरिकेला म्हणाली, 'सखे, ज्याच्याकरितां तूं आलीस, तो तुझ्या पुढें उभा आहे. त्याच्याकडे एकदां पहा तरी.'

हें तिचें बोलणें सागरिकेलां इटच होतें, व तें तिला मनापासून आवडलें तरी बाह्यात्कारें निरस्कार केल्यासारखें करून सागरिका म्हणाली, 'मी कोणाकरितां आले आहे ? आणि येथें आहे तरी कोण ?'

सुसंगता राजाला उद्देशूनच प्रथम बोलली होती; पण सागरिकेनें झिटकारल्यावरून झटकन् तिनें आपलें बोलणें फिरविलें. आणि तिला म्हणाली, 'अग, उगीच भलनीच शंका घेऊं नकोस. तूं चित्र फलकाकरितां आली नव्हतीस काय ? तर आतां घे तो !'

सागरिका रागावून ह्मणाली, 'मला बाई तुझीं असलीं बोलणीं समजत नाहीत. तर मी आपली आतां येथून दुसरीकडे जाते.'

सागरिका जाऊं लागली, तेव्हां तिला अडवून धरून सुसंगता ह्मणाली, 'अग रागावणारे बाई, घटकाभर थांब. मी या कदलीगृहांतून चित्रफलक घेऊन येते.'

सागरिकेनें-आपण उभो राहते. घेऊन ये-असें सांगितल्यावरून सुसंगता कदलीगृहाजवळ गेली. तिला पाहून गडबडीनें वसंतक राजाला ह्मणाला, 'मित्रा ! तो चित्रफलक झांकून घे. ही पहा राणीची दासी सुसंगता इकडे येत आहे. ही पाहील तर हें वर्तमान तुझ्या त्या शिरजोर बायकोला समजेल !'

हें ऐकून राजानें ती चित्राची फळी आपल्या शेल्याखालीं दडविली. इतक्यांत सुसंगता राजाजवळ येऊन संप्रदायान्मार्गे 'महाराजांचा जयजयकार असो,' असें ह्मणाली.

राजानें तिला खालीं वसावयास सांगून-आपण येथें आहे,

हे तुला कसें समजलें ?—झगून विचारिलें. तेव्हां गालांतल्या गालांत हसून सुसंगना हसणाली, 'केवळ महाराजच येथें आहेत हेंच समजलें, असें नाही; चित्रफलकामुखां झाडून सारे वर्तमान समजलें. आणि तें आतां वाईसाहेबांला कळविलें पाहिजे.' असें बोलून ती जाण्यास निघाली.

तेव्हां वसंतक राजाच्या कानांत हसणाला, 'गड्या, ही बोलली तसेंच करील असें वाटतें. ही बटकीची पोर फार चोंबडी आहे. तर हिला खुष करावें हें बरें.'

वसंतकाचें हें बोलणें राजालाही खरें वाटलें. तो सुसंगतेचा हात धरून हसणाला, 'अग, हा बटकाभर विनोद आहे. तू कांहीं भलतेंच सांगून राणीला विनाकारण दुःख देऊं नकोस. हें घे तुला इनाम.' असें बोलून आपल्या अंगावरचा दागिना काढून तिला देऊं लागला.

तो दागिना न घेतां सुसंगता हसणाली. 'महाराज, हें कुंडल मला नको. वाईसाहेबांच्या कुपेनें मी पुष्कळ भोगलें आहे, हाच माझ्यावर आपला मोठा अनुग्रह होईल.—माझे चित्र येथें कां काढलेंस ?—झगून माझी प्रियसखी सागरिका रागावून बसली आहे. तर महाराजांनीं जाऊन तिच्या हातास धरून तिला खुष करावें, म्हणजे झालें.'

हें ऐकून राजा गडबडीनें उठून उभा राहिला आणि—ती कोठें आहे तें मला दाखीव, असें म्हणाला. तेव्हां सुसंगतेनें—ती केळीच्या बेटाच्या आड आहे, असें सांगून राजाला तिकडे नेलें.

राजा आपल्याजवळ आला असें पाहून सागरिकेला हर्ष आणि भय दोनही विकार उत्पन्न झाले, आणि तिच्या सर्वांगाला कंप सुटला. ती आपल्या मनांत म्हणाली,—यांना पाहून मला तर

फारच भय वाटें. आणि त्यामुळे पाऊलभर देखील चालवत नाहीं; तर आतां येथें काय करावें ?

इकडे वसंतक—‘ अरे, हा चित्रफलकही मी बरोबर घेतों. कदाचित् याचें कांहीं तरी काम पडेल’—असें बोलून ती चित्राची फली घेऊन राजाच्या पाठोपाठ गेला. आणि सागरिकेला पाहून आश्चर्यानें म्हणाला, ‘ अरे वाहवा ! असले कन्यारत्न मनुष्यलोकांत तर कोठें दिसावयाचें नाहीं. हिला पाहून खरोखर मला तर असें वाटें कीं, हिला उत्पन्न करून ब्रम्हदेवाला देखील आपल्या कौशल्याचा विस्मय वाटला असेल !’

हे ऐकून राजा म्हणाला, ‘ गड्या, तूं अगदीं खरें बोललास. माझ्या देखील मनांत असेंच वाटें. आपल्या आसनाच्या कमलाच्या पानाला जिकणारे असे हिचे लांब डोळे व इतर सौंदर्य पाहून ब्रम्हदेवानें आपल्या चारही तोंडांनीं एकदम हिची वाहवा केली असेल. व खरोखर विस्मयानें त्याचीं चारही मस्नकें डोललीं असतील !’

राजा असें वर्णन करीत होता, तें ऐकून सागरिका तिरस्कारपूर्वक सुसंगतकडे पाहून तिला ह्मणाली, ‘ सखे, तूं असलाच चित्रफलक आणिलास काय ? बरें चांगलें केलेंस. ’ असें बोलून ती जाऊ लागली.

तेव्हां तिच्याकडे पाहून राजा ह्मणाला, ‘ हे भामिनी, तूं जरी ही आपली दृष्टि रागानें फेंकते आहेस, तरी ती स्वभावतःच स्निग्ध असल्यामुळे रक्ष दिसत नाहीं. तर त्वरा सोडून अंमळ हळू हळू पावले टाक. कारण वरचेवर ठेंब लागून हा तुझा मोठा नितंब (कंवरेजवळचा भाग) दुःखित होईल. ’

सुसंगता म्हणाली, ‘ महाराज, ही फारच रागीट आहे. आपण हिचा हात धरून हिला प्रसन्न करून द्यावे. ’

हे ऐकून राजांनं हंसत हंसत सागरिकेचा हात धरिला, आणि तिच्या स्पर्शापासून आपल्याला फार सुख झालें, असें दाखवूं लागला. यावेळीं सात्त्विक भावाचा पूर्ण उदय झाल्यामुळे सागरिकेच्या अंगास घाम सुटला होता. हे पाहून वसंतक राजाला म्हणाला, 'बाबा, तुला तर ही प्रत्यक्ष लक्ष्मीच मिळाली, असें वाटतें.'

राजा म्हणाला, 'गड्या, खरेच ही लक्ष्मीच आहे, आणि हा हिचा सुंदर हात हा पारिजात वृक्षाचा कोमल अंकुर आहे. नाहीं तर घामाच्या मिषानें हिच्या हातांतून अमृताचा साव कसा झाला असता ?'

राजांनं तिचा हात धरला होता व त्याला तिचें भाषण ऐकण्याची फार इच्छा होती. तरी अतिशयित प्रेम, लज्जा, आणि वासवदत्तेचें भय, या तिघांचें मिश्रण झाल्यामुळे तिच्या तोंडावाटे एक शब्द देखील निघेना. ती खालीं मान घालून तटस्थ उभी राहिली होती. तिला राग मुळींच नव्हता, तरी पण कोणत्या तरी रीतीनें तिला बोलवावें म्हणून सुसंगता म्हणाली, 'गडे, तूं अगदीं आडदांड आहेस. महाराजांनीं याप्रमाणें तुला हातांनं धरलें आहे, तरी अजून राग सांडीत नाहीस ?'

हे तिचें भाषण ऐकून रागांनं भिवया अंमळ वर चढवून सागरिका म्हणाली, 'सुसंगते ! अजून देखील तुझी ही बडबड पुरी होत नाहीना ! किती तरी बोलशील !'

यावर राजा म्हणाला, 'प्रिये सागरिके, अग सखी-जनांवर असा राग करणें युक्त नव्हे.'

इतक्यांत वसंतक पुढें येऊन म्हणाला, 'अहो छत्र्या बाईसाहेब, भुंकल्या भटजीसारख्या उगीच कां रागावतां ?'

यावर सुसंगतेने आपल्यालाही राग आल्यासारखे करून दाखवून—तुं असें कसेस तर मी तुझ्याशीं मुळींच बोलणार नाहीं— असें म्हंटलें. तेव्हां राजानें तिचेंही समाधान करून— बगेवगेच्या मैत्रिणीशीं असें करूं नये, म्हणून सांगितलें.

इतक्यांत राणी वासवदत्ता राजाचा शोध करीत करीत इकडे येत होती तिची चाहल पाहून वसंतक राजाला म्हणाला, ' खरोखर ही (सागरिका) दुसरी राणी वासवदत्ताच आहे, असें वाटतें.'

हें ऐकून राजा चकित झाला, आणि त्यानें एकाएकीं सागरिकेचा हात सोडला. त्याबरोबर तीही भयभीत झाली, आणि—सुसंगते, आतां काय करवें ? असें म्हणाली.

तों सुसंगता तिचा हात धरून केळीच्या ताटव्याच्या आड गेली. सागरिका गेल्यावर आजुबाजूस पाहून—अरे ! देवी वासवदत्ता आली म्हणालास ती कोठें आहे ?—असें विस्मयानें वसंतकाला राजानें विचारिलें.

तो म्हणाला, ' ती कोठें आहे तें मला रे काय ठाऊक ? तिचा (सागरिकेचा) रागीट स्वभाव पाहून, ही रागाच्या कामांत दुसरी वासवदत्ताच आहे, असें सहज म्हंटलें. वासवदत्तेला पाहूनच मी तसें म्हणालों असें नाहीं.'

हें ऐकून राजा म्हणाला, ' हा मूर्ख ! बहुत दिवस यत्न करतां करतां दैवयोगानें कशी तरी हातीं लागली असून गळ्यांत घालण्यापूर्वीच रत्नावली (रत्नमाला) प्रमाणें ती प्रिया माझ्या हातांतून सुटली ! हा सगळा तुझ्या मूर्खपणाचा प्रभाव.'

राजा वसंतकाशीं याप्रमाणें बोलत आहे, इतक्यांत कांचनमालेसह वासवदत्ता तेथें येऊन पोहोचली. ती

कांचनमालेला ह्मणाली, 'अग, आर्यपुत्रानें स्वीकार के-
लेली ती नवमालिका अजून किती तरी दूर आहे तें सांग.'

कांचनमाला म्हणाली, 'बाईसाहेब, ही पहा जवळच
आहे. हें कदलीगृह बलांडलें म्हणजे दिसेल.' असें बोलत
बोलत शेथीही पुढें चालल्या.

राजाला सागरिकेचेंच ध्यान लागलें होतें. तो वसं-
तकाला म्हणाला, 'गड्या, प्रियतमेला (सागरिकेला) आतां
कोंठें पहावी वरें ?' हे शब्द ऐकून कांचनमालेला ओळख
पडली. ती राणीला म्हणाली, 'महाराजांचा शब्द जवळच
ऐकूं आला. तेव्हां असें वाटतें कीं बाईसाहेबांची वाट पहात
सरकारस्वारी बसली असावी.' ती असें बोलत आहे, इतक्यांत
शेथीही राजाजवळ येऊन पोहोचल्या. तेव्हां वासवदत्ता
अगदीं जवळ जाऊन - आर्यपुत्राचा जयजयकार असो !
असें ह्मणाली. यावेळीं ह्या राजश्रींची फारच धांदल
उडाली. वासवदत्तेला पाहून त्याला आनंद झाला. त्या-
च्या मनांत तिच्याशीं कांहीं बोलावयाचें होतें; पण चित्राची
पाटी जवळच पडली होती, ती तिच्या दृष्टीस पडेल तर आपली
चोरी उघड होईल; ह्मणून खुणें वसंतकाला ती चित्राची
फळी झांकून घेण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें वसंतकालें ती
आपल्या काखेंत दडवून ठेविली, तेव्हां राजा स्वस्थ झाला.
वासवदत्ता राजाला ह्मणाली, 'काय ! आपण लाविलेली
ती नवमालिका कुसुमित झाली काय ?'

राजा ह्मणाला, 'हो ! आम्ही तिला पाहण्याकरितां केव्हां-
चे येथें येऊन बसलों आहों; पण तुला वेळ लागला म्हणून
अद्याप तिकडे गेलों नाहीं. तर चल आतां सर्व मिळून
बरोबरच तिला पाहूं ?'

हे ऐकून वासवदत्ता राजाचें वर्णन करून म्हणाली, 'प्रफुल्लित दिसणाऱ्या ह्या मुखचर्येवरूनच ती नवनालिका प्रफुल्लित झाली असावी, असें दिसतें. तेव्हां आतां मी निकडे जाऊन तरी काय करणार ?'

हे ऐकून वसंतक — 'वाईसाहेब, असें असेल तर आम्ही जितलों' असें बोलून हात वर करून आनंदानें नाचूं लागला; तेव्हां त्याच्या काखेंतून चित्राची फळी खालीं पडली! ती राणीच्या दृष्टीस पडूं नये, म्हणून राजानें इतका बंदोबस्त केला होता, तरी शेवटीं तोच प्रसंग आला; म्हणून त्याला फार खेद झाला. आतां तरी ती हळूच उचलून घ्यावी, असें त्याच्या मनांत होतें; पण उघड बोलतां येईना म्हणून बोटानें दाखवून तो वसंतकाच्या नोंडाकडे पाहूं लागला.

तेव्हां वसंतक राणीचा डोळा चुकवून हळूच म्हणाला, 'अहो महाराज, उगीच रागावूं नका. या प्रसंगीं काय उत्तर दिलें पाहिजे, तें मला ठाऊक आहे. आपण उगीच असा.'

इकडे कांचनमालेची त्या फळीवर दृष्टि गेली. तिनें ती चट्कन उचलून राणीला दाखविली. तेव्हां ती वरील एकेक चित्राची तारीफ करीत राजाच्या तसबिरीकडे पाहून मनांत म्हणाली, ही तर खाशास्वारींचीच तसबीर आहे. पण ही यांचेजवळ कोण ? ती सागरिका तर नसेल ना ? होय तीच ही.

वासवदत्तेला तिचा फार राग आला; पण तो मनांतल्या मनांत सावरून धरपंगी हंसत हंसत तिणें राजाला— हीं चित्रें कोणीं काढली ?— म्हणून विचारिलें.

राजा अगदीं भांबेवल्यासारखा होऊन, तिला काय उत्तर

द्यावें तें त्याला सुचेना. तो लज्जित होऊन राणीच्या नकळत वसंतकाला म्हणाला, 'गड्या, आतां काय बरें उत्तर द्यावें?'

वसंतक मोठा चतुर होता. त्याला वसंगीं तेव्हांच युक्ति सुचत असे. त्यानें हट्टूच—तूं काळजी करूं नको, मी उत्तर देतो,—असें राजाला सांगून वासवदत्तेला म्हणाला, 'अहो बाईसाहेब, आपल्या मनांत कांहीं भलतीच कल्पना आली आहे, असें वाटते. तर तशी कांहीं शंका घेऊं नका. माझ्या प्रिय मित्राला (राजाला) मीच तसें करावयास लाविलें. आपलेंच चित्र आपण काढणें फार कठीण आहे, असें मी ह्मणालों. तेव्हां त्याणें आपलें चित्रकलानिपुणत्व दाखविण्याकरितां ही तसवीर काढली आहे. दुसरे कांहीं नाहीं.'

हें वसंतकाचें युक्तीचें भाषण ऐकून राजाला बरेच धैर्य आलें. तो म्हणाला, 'प्रिये, हा वसंतक सांगतो आहे, तेंच खरें. तूं कांहीं भलतीच कल्पना घेऊं नकोस.'

वासवदत्तेला हें राजाचें बोलणें खरें वाटलें नाहीं, हें अगदीं उघडच आहे. तरी वसंतकाचें बोलणें खोटें करण्यास तिच्याजवळ विशेष प्रकारचा आधार नव्हता. म्हणून ती म्हणाली, 'होय ! कदाचित् भावोजी (वसंतक) म्हणतात तसें असेल; पण ही दुसरी तसवीर कोणाची ? आणि हें काय भावांजीचें कौशल्य असेल वाटते !'

हें ऐकून राजा पुनः खजोल होऊन हंसत हंसत म्हणाला, 'देवी, उगीच भलभलत्या शंका काढूं नकोस. ही कोणीतरी एक कन्यका आपल्याच मनानें कल्पना करून येथें काढिली आहे. हिला म्हणजे पूर्वी कधीं पाहिलें होतें, असें मुळींच नाहीं.'

हे राजाच्या तोंडचे शेवटचे शब्द वसंतकाला फार उपयोगी पडले. त्यानें त्याचा आपल्याला अनुकूल असा अर्थ

मनांत घेतला, आणि आपलें जानवें हातांत धरून राणीला म्हणाला, ' हो ! हो ! मी शपथ वेऊन सांगतो. ह्या माझ्या जानव्याचीच शपथ ! असली कन्या या पूर्वी आम्हीं कधींच पाहिली नाही. '

हें ऐकून कांचनमाला हळूच राणीला म्हणाली, ' बाई-साहेब, कदाचित् असेंच खरें असेल. सहज कोणत्या तरी कन्येचें चित्र काढलें असून तें घुणाक्षरन्यायनें सागरीकें सारखें दिसत असेल. तेव्हां उगीच आपण रागावूं नये हें बरें. '

वासवदत्ता तिला म्हणाली, ' अग, तूं अगदीं भोळी आहेस. तुला ह्या वसंतकाच्या कुटिल भाषणाचा अर्थ समजला नाही. हा वसंतक आहे ! ' असें सांगून ती राजाला म्हणाली, ' आर्यपुत्र, हें चित्र पाहतां पाहतां—काय झालें कोणास ठाऊक— एकाएकीं माझें कपाळच दुखूं लागलें आहे. तर मी आतां जातें. ' असें बोलून उठून जाऊं लागली.

तेव्हां तिचा पदर धरून राजा म्हणाला, ' प्रिये, मी आतां काय बोलूं तें मला सुचत नाही. प्रसन्न हो असें म्हणावें, तर माझ्यावर तूं कधीं रागावणारच नाहीस. तेव्हां राग नसतां तसें कसें म्हणावें ? पुनः— मी असें कधीं करणार नाहीं, असें म्हणावें, तर मीं अपराध कवूल केला असें होईल; पण मुळांत तसें कांहींच नाही. बरें, माझा कांहींच अन्याय नाही, असें

१ कांहीं किंड लांकडे कोरीत असतात, व कोरतां कोरतां सहज त्यांत अक्षरांचा आकार दिसतो. कोरतेवेळीं किंड्यांचा तसा उद्देश असतो असें नाही. तथापि त्यांनीं काढलेल्या रेघा अक्षरांशीं मिळतात. यालाच ' घुणाक्षरन्याय ' ह्मणतात.

म्हणावें, तर तें तुला खरें वाटणार नाहीं; तेव्हां एकंदरींत येथें बोलावें तरी काय? हेंच सुचत नाहीसैं झालें आहे. '

हें ऐकून वासवदत्ता पदराला हिसका मारीत म्हणाली, 'आर्यपुत्र, उगीच दुसरी कल्पना करूं नये. खरोखरीच माझें डोकें दुखतें आहे. तर मला जाऊं द्यावें. ' असें सांगून ती मोठ्या फणकाऱ्यानें निघून गेली.

नंतर वसंतक राजाला म्हणाला, 'बाबा, वरें झालें ! ही वासवदत्तारूपी अकालवादलिका बऱ्याच रीतीनें टळली. '

वसंतकाचें हें बोलणें राजाला आवडलें नाहीं. तो म्हणाला, 'छत् ! मूर्खा ! ती गेली त्याचा तूं संतोष मानलास काय ? ती कांहीं संतोषानें गेली नाहीं. जातांना तिचा गुप्त राग कसा होता, तो तुझ्या लक्ष्यांत नाहीं. पहा, रागानें तिच्या भिवया एकाएकीं वर चढल्या, तरी मान खालीं वालून तिनें त्या दृष्टीस पडूं दिल्या नाहींत. माझ्याकडे पाहून अंमळ हंसली; पण तें हसणें माझ्या छातीचा भेद करणारेंच होतें. ती निष्ठुर असें कांहींच बोलली नाहीं, तरी अंतर्गत दुःखानें डोळे भरून आल्यामुळें मुहाम तिनें डोळे उघडून माझ्याकडे पाहिलें देखील नाहीं. तिनें आपला राग तर प्रगट केलाच; पण नम्रताही सोडिली नाहीं. तेव्हां ती गेली तरी समाधान मानण्यासारखें कांहीं नाहीं. '

हें ऐकून वसंतक म्हणाला, 'अरे, तुझी ती राणी वासवदत्ता गेली. आतां उगीच अरण्यरांदन कां करतोस ? तर अण्ण दुसऱ्या कांहीं गोष्टी बोलूं या. '

याप्रमाणें वसंतकानें त्या गोष्टीचा विसर पाडण्याकरितां प्रयत्न केला, तरी राजाला वासवदत्तेच्या रागाविषयीं

फारच काळजी लागली होती. तो म्हणाला, 'वेड्या, तिच्या रागाची तुला अद्याप पुरतीशी ओळख नाही. त्याची मला चांगली माहिती आहे. तं कांहीं असो. तिला प्रसन्न करून घेतल्यावांचून दुसरा कोणताच उपाय नाही. तर चल. आधीं तिला राजी करण्याकरितां आपण अंतःपुरांतच जाऊं या.' असें बोलून ढोबेही तिकडे निघाले.

अंतःपुरांत जाऊन राजानें अनेक प्रकारें विनवण्या करून वासवदत्तेला प्रसन्न करून घेतलें. या कामीं वसंतकानें फारच साह्य केलें. वासवदत्ता अगदी भोळी होती. भोळ्या माणसाला राग तेव्हांच येतो; पण तो फार वेळ टिकत नाही. त्याप्रमाणें वासवदत्तेचा राग फार वेळ टिकत नव्हता. वत्सराजासारखा रंगेला पति विनवण्या करूं लागला, आणि वसंतका सारख्या कांटिवाज मनुष्यानें त्याला साह्य केलें, तर कसलीही रागीट स्त्री असली, तरी तिचा राग कोठवर राहणार आहे ? असो; याप्रमाणें राणीला प्रसन्न करून घेतलें, तरी त्याच्या मनाला स्वस्थता मिळाली नाही.

हा वेळपर्यंत राणीच्या रागाकडे मन वेधल्यामुळें त्याला सागरिकेचें रमण झालें नव्हतें; पण राणी प्रसन्न झाली, असें पाहतांच त्याच्या मनानें सागरिकेकडे धांव मारली. तां वसंतकासह सागरिकेच्या प्राप्तीदिपयीं विचार करीत बसला. त्याला-राणीला हें तिचें कृत्य समजलें, तेव्हां ती हिचें काय करील- याची मोठी काळजी लागली होती. तो तिच्या विरहानें जसा दुःखित झाला होता, तशी तीही फार दुःखित झाली असेल; म्हणून तिचा समाचार आणण्याकरितां त्यानें वसंतकास जावयास सांगितलें. तेव्हां वसंतकानें, कांहीं तरी

युक्तिप्रयुक्ति काढून तिची प्राप्ति करून देतो, असें सांगून त्याचें समाधान केलें.

वसंतक राजाचा निराप घेऊन तेथून निघाला, तो राजाला सागरिकेची प्राप्ति कशी करून द्यावी, याविषयीं विचार करीत चालला होता. त्यानें सुसंगताही सागरिकेची जिवलग मैत्रिण आहे, असें पाहून तिला आपल्या मसलतींत घेतलें आणि तिच्या साहाय्यानें राजाचा हेतु पूर्ण करण्याचा विचार केला. या कार्यां काय युक्ति करावी तें सांग, ह्मणून वसंतकानें तिलाच विचारिलें.

तेव्हां सुसंगता ह्मणाली, 'दुसरा तर कांहीं उपाय दिसत नाही. सागरिकेला महाराजांकडे घेऊन यावयाचें काम बिकट आहे. वाईसोहेवांला आधींच तिचा फार राग आला आहे. त्यांनीं तिला माझ्या स्वाधीन करून तिच्यावर चांगली नजर ठेवण्यास सांगितलें आहे. तेव्हां मीं कांहीं केलें आणि तें कोणास समजलें, तर तिच्या आणि माझ्या दोघींच्याही जिव्यावर संकट येणार आहे. यास्तव माझ्यानें तर कांहीं करवत नाही. मीं असें म्हटलें खरें; पण महाराजांची तशी अवस्था पाहून माझ्यानें उगीच ही बसवत नाही. आणि हें काम तर असें कठीण आहे. तरी पण एक युक्ति आहे, ती साधली तर फार चांगलें होईल. ती कोणती म्हणाल, तर आज वाईसोहेवांनीं रागाच्या बहगांत सर्व दागिने काढून माझ्याजवळ दिले आहेत, आणि आजच पुनः त्या धारण करणार नाहींत असें वाटतें; तेव्हां आज रात्री सागरिकेला तेच अलंकार घालून मीं सजवितें. ती येथे वाईसोहेवांसारखीच दिसते. तशांतून ते अलंकार घातले, म्हणजे तर कोणालाच ओळखतां येणार नाहीं आणि मी

कांचनमालेचा वेप घेईन. याप्रमाणें आम्ही देखीही वेप पालटून संध्याकाळीं महाराजांकडे येऊं. तूं मात्र सावधगिरी ठेव. येथेंच या चित्रशाळेच्या दारांत आमची वाट पहात बैस. महाराज मोगरीच्या मंडपांत पूर्वीच वाट पहात बसतील. आणि मग तेथें सागरिकेचा आणि त्यांचा समागम होईल. असें केलें तर मात्र कोणाला न कळत काम पार पडेल. ' ही युक्ति वसंतकाला आवडली. तेव्हां तिनें सांगितल्याप्रमाणें व्यवस्था करण्याचें मान्य करून राजाला कळविण्याकरितां तो त्याच्या कडे गेला.

वर सांगितल्याप्रमाणें वसंतक आणि सुसंगता या उभयतांनीं मसलत केली. त्यांच्या मते ती कोणालाही समजणार नाहीं, असा पक्का भरंवसा होता, पण ती तेव्हांच फुटली. ह्या दोघांचें बोलणें चाललें होतें, त्याच वेळीं राजाची प्रकृति अस्वस्थ आहे, असें समजल्यावरून, त्याचा समाचार घेण्याकरितां राणीनें आपली आवडती दासी कांचनमाला हिला राजाकडे पाठविलें होतें. ती त्याचा समाचार घेऊन परत चित्रशाळेवरून येत असतां, वसंतक आणि सुसंगता यांचें भाषण चाललें होतें, तें आड राहून तिनें सर्व ऐकलें. आणि ती पुढें जात होती, इतक्यांत तिला परत येण्यास फार वेळ लागला असें पाहून, राणीनें मदनिका नांवाची दुसरी दासी तिच्या शोधार्थ पाठविली. तिची आणि कांचनमालेची वाटेत भेट झाली. इकडे कांचनमाला आपल्याशींच कांहीं बोलत चालली होती. तिला वसंतकाच्या त्या मसलतीविषयीं फारच आश्चर्य वाटलें होतें. मदनिका जवळ आली होती, तरी तिच्याकडे नु प्हातां ती आपल्याशींच म्हणाली, वाहवा ! शाबास ! वसंतका, शाबास ! तुझ्या मसलतीची कमालच आहे ! आपले प्रधानजी

घोंगंधरायण मोठे मसलतो असें म्हणतात; पण तुझ्या मसलतीने त्यांच्याही वर कोटी केली!

कांचनमालेच हे उद्गार मदनिकेने ऐकले. आणि तिच्यापुढे जाऊन हंसत हंसत—अग कांचनमाले, अग, अर्थ वसंतकाने असें काय शहाणपणाचें काम केलें म्हणून तूं त्याची स्तुति करतेस—म्हणून तिणें विचारलें. तेव्हां आपलें बोलणें तिणें ऐकिलें असें समजून कांचनमाला ह्मणाली, 'ओहो! कोण, सखी मदनिका काय? अग, तूं विचारलेंस खरें; पण तुला हें समजून घेऊन काय कणायचें आहे? सांगितलें तरी तें तुझ्या पोटांत रहावयाचें नाही. आणि तें तर बाई फारच गुप्त ठेवलें पाहिजे.'

कांचनमालेचें हें भाषण ऐकून मदनिकेने राणीच्या पायांची शपथ घेऊन—तें आपण परिस्फुट करणार नाहीं, अशी तिची खात्री केली. तेव्हां कांचनमालेने वसंतक आणि सुसंगता यांची काय मसलत झाली होती, ती तिला सांगितली. ती ऐकून मदनिकेला फार वाईट वाटलें. आपल्या सेवकजनांवर विशेष ममता करणाऱ्या राणी वासवदत्तेला अशा रीतीने फसविण्याचा विचार केल्याबद्दल तिणें सुसंगतेला मोठा दोष दिला.

वत्सराज यावेळीं फारच अस्वस्थ झाला होता. त्याची प्रकृति विघडण्यास दुसरें कांहीं कारण नसून केवळ सागारिकेची प्राप्ति होत नाही, हेंच मुख्य कारण होतें. त्यानें प्रकृति विघडल्याचें मित्र करून मदनावस्था उपविली होती; पण सरळ मुनार्ची राणी वासवदत्ता हें कांहीं जाणत नव्हती. राजाची प्रकृति खरोखरच विघडली आहे असें समजून त्याचा समाचार आगण्याकृति तिनें मदनिकेला पाठविलें होतें.

कांचनमाला बराच वेळ गोष्टी करून म्हणाली, 'अग मदनिके, तूं आतां कोणीकडे चाललीस ?'

मदनिका म्हणाली, 'महाराजांची प्रकृति अस्वस्थ आहे, म्हणून बाईसाहेबांनीं तुला पाठविलें होतें. तुला तिकडे फार वेळ लागला म्हणून बाईसाहेब अगदीं फारच घाबऱ्या झाल्या; आणि त्यांनीं तुझ्या शोधाकरितां मला पाठविलें. ती तूं मला यथेच भेटलीस. आतां पुढें कशाला जावें ?'

हें ऐकून कांचनमाला म्हणाली, 'हाय हाय !! आमच्या बाईसाहेब अगदीं अगदीं भोळ्या खऱ्या. महाराजांची प्रकृति खरोखरच बिघडली आहे, असें जर त्या समजत असतील, तर त्यांचें मन फारच सरळ आहे यांत संशय नाही !'

असें सांगून राजाची प्रकृति बिघडण्याचें खरें कारण काय आहे, तें ती पुढें सांगणार होती; पण कदाचित् कोणी ऐकेल म्हणून इकडे तिकडे पाहूं लागली. तों त्याच बोगच्या दरवाजाच्या सज्जावर आजारीपणाचें मिष करून मढनावस्था छपविणारा वत्सराज तिच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां लज्जेनें आणखी कांहीं न बोलतां मदनिकेला बरोबर घेऊन ती राणीला समाचार सांगण्याकरितां अतःपुरांत गेली.

इकडे राजा त्या सज्जावर वसून सागरिकेच्या भेटीविषयीं उत्कंठित होत्साता विरहावस्थेला उचित असे विलाप करित होता. त्याला आपल्या शरीरांत होत असणारा संताप उघडपणें सांगतां येईना. शोक परमावधीला पोचला, म्हणजे विलापांनींच मनाला स्थिर करावें लागतें.

तो प्रथम आपल्या हृदयाला उद्देशून न्हाणाल, बा'हृदय, तला कामानलापासून सांप्रत अतिशय संताप होत आहे; पण तो निमूटपणें सहन कर. कारण त्याची शांति करणारा उपाय माझ्या

जवळ नाहीं. मग तूं उगोच संतप्त कां हंतेस ? तुझी शांति होण्याची संधी दैवयोगाने आली होती; पण ती म्यांच घालविली. केव्हे मज्जे मूढपण पहा ! त्यावेळीं (सागरिकेचा समागम झाल्यावेळीं) मोठ्या प्रयत्नाने चंदनरसाप्रमाणे सुगंध व शीतल ज्याचा स्पर्श आहे, असा तिचा हात माझ्या हातांत फार वेळ असूनही मी तो तुझ्यावर ठेविला नाहीं. खरोखर हे मोठेच आश्चर्य ! पंडितलोक तुला चंचल व अरूप असें मानतात; पण मला तर ते खरे वाटत नाहीं. कारण, चंचल असतेस, तर कामाच्या हातांत कसे सांपडले असतेस ? व तुला रूप नसते तर एकदम पांचही बाणांचा त्याच्याने तुझ्यावर प्रहार तरी कसा करवला असता ?

असें बोलून तो अंमळ स्तब्ध वसला; पण कामदेवाने आपले धनुष्य आकर्ण ओढून शेलक्या शेलक्या बाणांनीं आपल्या धनुर्विद्यानिपुणत्वाचा पूर्ण प्रयोग त्याच्यावर केला होता, त्यामुळे त्याला चैन कसे पडणार ?

तो पुन्हा उद्दिग्ध होऊन आकाशाकडे पाहून कामदेवाला उद्देशून झगला, 'हे कुसुमधन्व्या ! सर्व लोक असें सांगतात कीं, तुझे बाण अवघे पांचच आहेत, आणि त्यांचा प्रहार बहुतकरून माझ्यासारख्या दुःखीजनांवर व्हावयाचा. यावरून माझी अशी समजूत होती कीं, तुला लक्ष्यभूत असे लोक असंख्य असून तुझे बाण अवघे कायते पांचच. तेव्हां त्यांच्यापासून फारसें भय नाहीं; पण ती लोकांची समजूत अगदीं चुकीची आहे असें आतां वाटते. कारण, तूं तर आज एकट्या मजवरच पांच नाहीं, पन्नास नाहीं, असंख्य बाणांची वृष्टि करून मला अगदीं व्याकृळ केले आहेस ! तेव्हां तुला पंचशर झगावे तरी कसे ?'

याप्रमाणें बोलून पुन्हा कांहीं वेळ विचार करून म्हणाला, अरे !!! खरें म्हटलें तर अशी अवस्था झाली आहे तरी मला आपल्या विषयींची तितकी काळजी नाही; तर मनांतल्या मनांत गुप्त रीतीनें राग ठेवणाऱ्या राणाच्या तडाक्यांत सांपडलेल्या त्या गरीब सागारिकेची मला मोठी काळजी पडली आहे. खरेंच. सांप्रत तिची अवस्था मोठी कठीण झाली असावी. आपण गुप्त-रीतीनें केलेली मसलत लोकांना समजली असें जाणून, ती ज्याला त्याला पाहून मान खाली घालीत असेल. दोन असामी कांहीं गोष्टी बोलत असले, तर ते आपल्या विषयींच कांहीं बोलत आहेत, अशी तिला शंका येत असेल. तिच्या सख्या तिच्या विषयीं कळकळ दाखवू लागल्या म्हणजे ती फारच हिर्मुसल्यासारखी होत असेल. याप्रमाणें माझी ती प्रिया बहुतकरून मानसिक रोगानें केवळ उदास झाली असेल. तिचा क्षेमसमाचार आणण्याकरितां मीं वसंतकाला तिकडे पाठविलें आहे; पण त्यानें इतका उशीर कां बरें लावला ? कांहीं विलक्षण गांठ तर झाली नसेलना ?

याप्रमाणें वत्सराज चिंताक्रांत होऊन बसला आहे, इतक्यांत हसत हसत वसंतक अकस्मात् तेथें आला; आणि माठ्या संतोषानें आपल्याशींच म्हणाला, ओहो ! माठेंच आश्चर्य ! जसा आज माझ्याकडून प्रियवचन ऐकून त्याला (राजाला) आनंद होईल, तसा त्या कौशांबी नगरीचें राज्य मिळालें तरीही होणार नाही असें वाटतें ! तर आतां आपण लौकर जाऊन त्याला ही आनंदकारक बातमी सांगावी. असें बोलून कांहीं पावले चालून पाहतो तो अगदीं जवळच बसलेला राजा त्याचे दृष्टीस पडला.

त्याला पाहून वसंतक म्हणाला, 'अरे, हा तर माझा प्रिय-
मित्र एकसारखा इकडेच नजर लावून पहात बसला आहे. या-
वरून असे वाटते की, हा बहुतकरून माझीच वाट पहात
बसला असावा.' असें बोलून राजाच्या अगदीं जवळ गेला आणि
त्याचा जयजयकार करून म्हणाला, 'प्रियमित्रा! इष्टकायची
सिद्धि झाल्यामुळे देवाने तुझा उदयकाळ अगदीं जवळ आणला
आहे असें वाटते.'

या वेळीं वसंतकाची मुद्रा आनंदित दिसत होती; त्या-
वरूनच-हा कांहीं तरी काम करून आला आहे-असें राजाला-
वाटले. वरील भाषण ऐकून तर त्याला अधिकच आनंद झाला.
तो म्हणाला, 'गड्या, माझी प्रिया सागरिका खुशाल आहेना?'
यावर वसंतक मोठ्या तेज्यानें म्हणाला, 'अहो महाराज!
तिचे कुशल आहे किंवा नाही ते माझ्या तोंडांनें ऐकण्यापेक्षां
लौकरच प्रत्यक्ष तिलाच विचारा म्हणजे झालें.'

हे ऐकून राजाचा आनंद पोटांत मविनासा झाला. तो
म्हणाला, 'गड्या, खरेच का तूं सांगतोस? तिचे दर्शन देखील
हाणार आहे काय?'

यावर वसंतक मोठ्या गर्वाने म्हणाला, 'कां होणार नाहीं
बरे? आपल्या बुद्धीच्या प्रभावाने प्रत्यक्ष बृहस्पतीच्या चातुर्याचा
उपहास करणारा हा मी तुझा प्रधान असतां तिची भेट हो-
ण्याचे मोठे अगाध ते काय आहे?'

वसंतकाचे भाषण ऐकून राजाला हसूं आलें, तरी
तो गगावेल म्हणून मोठ्यानें न हसतां त्याला म्हणाला,
'खरेच, यांत आश्चर्य ते काय आहे? तुला कोणती गोष्ट
अशक्य आहे? बरे; पण भल्या माणसा, काय काय कार-

स्थानें केलींस तीं सांगशील तर खरीं ? तो वृत्तांत एक वेळ मला ऐकण्याची फार इच्छा आहे.'

राजानें सांगण्याविषयीं फार आग्रह केल्यावरून बरेच आढेवेढे घेऊन, आपण काय मसलत केली होती, ती वसंतकानें त्याच्या कानांत सांगितली.

ती ऐकून राजाला फारच आनंद झाला, आणि त्या बहरांत हातांतलें रत्नखचित सोन्याचें कडें काढून— ह्या तुझ्या नाजुक कामगिरीबद्दल हें बक्षीस घे, असें ह्मणून तें वसंतकाला दिलें.

तेव्ही नाचत नाचत मान वांकडी करून वसंतकानें तें कडें आपल्या हातांत घालून आपली पुष्कळच तारीफ केली, आणि राजाला म्हणाला, 'बरे असो; आपल्या चातुर्यानें आज हें अगदीं वाचनकशी सोन्याचें रत्नखचित कडें बक्षीस मिळविलें आहे. हें हातांत घातल्यापासून मी एखाद्या मोठ्या राजपुत्रासारखा भाग्यवान् दिसतो. हें कडें मिळाल्याबद्दल मला मोठाच गर्व वाटला पाहिजे. माझी ती भटीण (बायको) मी एवढा मोठा शाहणा आहे, तरी वरचेवर माझा उपहास करते. तर आतां हें तिला नेऊन दाखवितों. म्हणजे प्रत्यक्ष राजाकडून असलीं असलीं मोठीं इनामें मिळविण्यासारखें माझें शहाणपण आहे असें समजून ती अंमळ खजील होईल, व यावेळचा आमचा थाट पाहून तिला आनंदही वाटेल. तर अंमळ मला घरीं जाऊन येण्याची मोकळीक दे.' असें बोलून वसंतक जाऊ लागला.

त्याचा हात घट्ट धरून राजा ह्मणाला, 'छे! या वेळीं जाऊ नको. ती तुझी भटीण कोठें जात नाही. कडें तिला दा-

खवायाचें असलें तर मग दाखीव. आधीं दिवस किती बाकी राहिला आहे तें तर पहा.'

राजाच्या आयहापुढें निरुपाय झाल्यामुळें वसंतक इकडे तिकडे पाहून आनंदित झाल्यासारखें करून म्हणाला, ' मित्रा, पहा पहा ! अतिशयित प्रेमानें ज्याचें हृदय अनावर झालें आहे, असा हा भगवान् सूर्य संध्यारूपिणी स्त्रीनें भेट्टी-च्या संकेताची खूण केल्यामुळेंच कीं काय अस्ताचलाच्या शिखरावरील दाट झाडींत प्रवेश करीत आहे !'

हें ऐकून संध्याकाळ झाला, व आतां रात्र पडली म्हणजे वसंतकानें संकेत करून ठेविल्याप्रमाणें आपल्या हृदयवल्लभेची गांठ पडेल असें समजून, आनंदित झालेला राजा म्हणाला, 'गड्या, तूं खरेंच अनुमान केलेंस. हा दिवस बहुतकरून सरल्या-सारखाच आहे. हें पहा, हा सूर्य दशदिशा परिभ्रमण करून अस्ताचलावर प्राप्त झाला आहे. आणि कमलिनीरूप आपल्या स्त्रियेला—हे पद्मवदने प्रिये, आतां मी जातों. हा माझा जाण्याचा समयच आहे. तूं आतां मी गेल्यामुळें विरहानें दुःखित होऊन निजशील (मिटशील). तुला पुन्हा मीच जागी करीन— याप्रमाणें त्या पर्वताच्या डोक्यावर ज्यानें आपले कर (किरण) ठेविले आहेत, असा सूर्य आपल्या प्रियेचें समाधान करीत आहे असें वाटेंत. तर आतां ऊठ, आपण त्या मोगरीच्या मंडपाखालीं जाऊन, प्रियतमेच्या येण्याची वाट पहात बसूंया. '

हें राजाचें भाषण ऐकून वसंतक म्हणाला, ' फार चांगला विचार काढलास. चला आपण तिकडेच जाऊंया.' असें म्हणून ल्घेही त्या लतामंडपाकडे जाऊं लागले.

जातां जातां काळोखाची शोभा पाहून वसंतक म्हणाला, ' प्रियमित्रा, पहा पहा, अंमळ इकडे पहा. विरळ असलेल्या

वनांतील झाडांच्या रांगांत प्रवेश करून त्याला अगदीं सघन करून सोडणारा, आणि पुढे अशा रानडुकराप्रमाणे किंवा रेड्यासारखा कुळकुळीत काळा दिसणारा, पूर्वदिशेला आच्छादन करीत होत्साता, हा अंधकाराचा समुदाय हळू हळू चहूंकडे पसरत आहे.'

राजा चहूंकडे पाहून म्हणाला, 'अरे, तूं चांगले उपलक्षण केलेस. हा अंधकार प्रथम पूर्वदिशेलाच व्यापित असून नंतर इतर दिशांला व्यापतां व्यापतां हळु हळू पर्वत, वृक्ष, शहरे, देश इत्यादि पृथ्वीच्या सर्व भागांला व्यापून टाकितो. याप्रमाणे मोठा झालेला हा अंधकाराचा संघात लोकांचे डोळे देखील व्यापून टाकील! तर आतां मला माधवीलतामंडपाचा मार्ग कोणता तो आधीं दाखीव.'

नंतर वसंतकाले राजाचा हात धरून त्याला पुढें नेलें. अंमळ दूर गेल्यावर अंधकारानें जिकडे तिकडे दिसत नाहीं असें पाहून तो राजाला म्हणाला, 'मित्रा, झाडे दाट असल्यामुळे अंधकाराच्या गोळ्यासारखें दिसणारें हें मकरंदोद्यान जवळ आलें आहेसें वाटतें. तरी पण आतां या त्रिकाणीं आपल्याला वाट कशी दिसेल? माझे तर डोळे अंधारानें गच्च भरल्यासारखे झाले आहेत.'

हें ऐकून राजानें जवळच्या झाडांचा वास घेऊन अनुमानानें अमकीकडून रस्ता असावा, असें आपल्या मनांत निश्चित केलें, आणि वसंतकाला म्हणाला, 'अरे, तुला रस्ता समजला नाहीं; पण मला चांगला समजला. हा जो समोर दिसतो आहे, तो चाफ्यांच्या झाडांचा ताटवा आहे. याच्या पुढची ही दुपारीच्या वृक्षांची रांग आहे. त्याच्या पुढें ही उंच उंच दिसत आहे ती बकुळीच्या झाडांची ओळ असावी.

ह्या झाडांचा निरनिराळ्या प्रकारचा वास घेऊन घेऊन द्विगुणित अंधकाराने झांकून गेला आहे, तरी हा मार्ग मला अगदीं स्पष्ट दिसत आहे!’ याप्रमाणे चांचपत चांचपत ते दोघेही माधवीलतामंडपाजवळ येऊन पोहोचले.

तेव्हां वसंतक म्हणाला, ‘पुष्पांचा रस प्राशन करून, उन्मत्त झालेले भ्रमर वसल्यानें खालीं पडणाऱ्या वकुळवृक्षांच्या सुवासिक फुलांच्या वासाने दिशा सुगंधित केल्या आहेत. अत्यंत मृदु अशा माणकांच्या शिलांवर हळुहळु संचार करणाऱ्या स्त्रियांच्या पावलांच्या आवाजाने सूचित केला जाणाऱ्या ह्या माधवीलतामंडपाच्या आपण अगदीं जवळ येऊन पोहोचलों. तर आतां तूं येथेंच वाट पहात बैस. मी राणीचा वेष घेतलेल्या मागारिकेला घेऊन लौकर येतो.’

हे वसंतकाच्या तोंडचे शब्द राजाला किती आनंदकारक झाले असतील हें कांहीं सांगतां येत नाहीं. त्यानें कांहीं एक हरकत न घेतां एकदम त्याला जाण्याची परवानगी दिली. व कोसंही करून होईल तितक्या त्वरेनें लौकर येण्याविषयीं त्याला सांगितले. ‘तूं घाबरा होऊं नकोस. हा मी अत्तां येतो,—असें सांगून वसंतक निघून गेला.

इकडे—तो येईपर्यंत माणकांनीं खचलेल्या त्या चहुत-न्यावर बसून प्रियेची वाट पहावी, असा विचार करून राजा तेथें जाऊन वसला. वस्तुतः वसंतक गेला त्याला फार वेळ झाला नाहीं, व त्याला जाऊन परत येण्याला थोडा तरी वेळ अवश्य पाहिजे होता; पण कामातुर झालेल्या राजाला तो अजून कां येत नाहीं याची चटपट लागली. या खेपेला प्रियेच्या समागमाची मसलत अगदीं पक्की केली आहे, तरी तें काम पार पडेल, याची त्याला खात्री नव्हती.

राणी वासवदत्ता कांहीं तरी विघ्न करील, ही गोष्ट वरचे-
वर त्याच्या मनांत येत होती.

बराच वेळ चिंतन करून तो आपल्याशीच म्हणाला,
'काय असेल तें असो. कामी पुरुषाचा आपल्या गृहिणीचा
समागम सोडून नव्या नव्या मापुकांवर विलक्षण प्रकारचा
पक्षपात असतो, यांत कांहीं संशय नाही. कारण कोणी
तरी आपल्याला पहातील या शंकेने प्रफुल्लित अशा दृष्टीने
ती डोळेभर आपल्या तोंडाकडे पहात देखील नाही, गळ्याला
घट्ट मिठी मारून प्रेमाने छातीला उरोजांचा समागम होऊं
देत नाही. हातांत घट्ट धरली तरी वरचेवर, 'मी जातें, मी
जातें,' असें म्हणते व असें असल्यामुळे समागम झाला तरी ती
त्या पुरुषाच्या मनांतले सर्व हेतु पूर्ण करित नाही, तरी संकेता-
च्या जागीं भेटलेली स्त्री पुरुषाचें मन फारच रममाण करिते!'

असे उद्गार काढीत असतां वसंतक्राच्या येण्याकटचें त्याचें
लक्ष्य थोडें कमी झालें होतें; पण पुन्हा त्याची आठवण करून
झणाला, 'अरे, पण अजून वसंतक्र कां येत नाही ! कदा-
चित् राणी वासवदत्तेला ही आमची मसलत समजली तर
नसेल ना?'

वासवदत्तेची अगदीं विश्वासू दासी कांचनमाला हि-
ला मदनिकेनें सर्व हकीकत सांगितली होतीच. सागरि-
केला वासवदत्तेचा व तिची सखी सुसंगता हिला कां-
चनमालेचा वेप देऊन मकरंदोद्यान नांवाच्या वागेंत या
मोगरीच्या मंडपांत सागरिकेची राजाशीं भेट करून द्याव-
याची, अशी वसंतक्रानें मसलत केली होती. ती कां-
चनमालेनें वासवदत्तेला आधींच कळविली. तिच्याक-
डून ती हकीकत ऐकून तिला मोठेंच आश्चर्य वाटलें.

ती हणाली, 'अग कांचनमाले, खरेंच का माझा वेष घेऊन सागरिका आर्यपुत्राला भेटणार आहे?' यावर कांचनमाला हणाली, 'हो खरेंच. नाही तर मी बाईसाहेबांजवळ खोटे बोलून काय? पण इतकें कशाला! चित्रशाळेच्या दरवाज्यांत वसंतक वाट पहात बसला असेल, त्याला पाहिलें हणजे सहजच आपल्या मनाची खात्री होईल.'

हें ऐकून वासवदत्ता हणाली, 'तर मग तिकडेच आधीं जाऊंया.' असें बोलून दोघीही चित्रशाळेच्या दरवाज्याजवळ येऊन पोहोंचल्या.

त्या अगदीं जवळ आल्या, तेव्हां पायांतल्या पैजणांचा मंजुळ शब्द ऐकूं आलासां वाटल्यावरून, वसंतक कानोसा घेऊन आपल्याशींच हणाला,—हा येथें जवळच पैजणांचा शब्द ऐकूं येतो. पावले वाजल्यासारखीं वाटतात. तेव्हां कोणी तरी स्त्री इकडे येत आहे यांत तर संशय नाही; पण ही सागरिकेवांचून दुसरी कोण असणार? आज संध्याकाळीं संकेत झाला आहे, त्याप्रमाणें सागरिकाच इकडे आली असावी, असें वाटतें.'

वसंतकाचें हें बोलणें कांचनमालेनें अथवा राणी वासवदत्तेनें ऐकिलें नव्हतें. त्या दोघीही थेट चित्रशाळेच्या दरवाज्यांत येऊन पोहोंचल्या. तेव्हां कांचनमाला म्हणाली, 'बाईसाहेब, चित्रशाळा म्हणतात ती हीच. आपण अगदीं तिच्या दरवाज्यांत येऊन पोहोंचलों आहों. तर आतां क्षणभर येथेंच आपण उभें रहावें. इतक्यांत मी वसंतकाला त्याच्या ओळखीची खूण करितें. तो पहा, तेथें बसला आहे.' असें सांगून कांचनमाला अंमळ पुढें गेली आणि चुटकी वाजवून वसंतकाला तिनें खूण केली.

आपण केलेली मसलत राणीला माहीत झाली असून, तीच स्वतः आली आहे, हे या विचाऱ्या वसंतकाला मुळींच माहीत नव्हते. प्रत्यक्ष राणीची जिवलग दासी कांचनमाला त्याच्या अगदीं जवळ गेली होती, तरी तिच्याविषयीं त्याला कांहींच संशय आला नाही. तशांतून सागारिकेची प्रियसखी सुसंगता हिणें कांचनमालेचा वेष घेऊन वासवदत्तेचा वेष घेतलेल्या सागारिकेवरोंवर यावें, असा संकेत ठरला होता. इतकेंही असून रात्रीची वेळ होती, इत्यादि कारणांवरून कांहीं संशय न वेतां तो आपल्या जाग्यावरून कांचनमाला उभी होती, तिच्याजवळ गेला, आणि मोठ्या आनंदानें हंसत हंसत ह्मणाला, वाहवा! सुसंगते, तूं तर खूपच केलीस! कांचनमालेचा वेष अगदीं हुबेहुब घेतलास! शेंकडें मशालीचा उजेड करून आणि चप्प्यांवर चप्पे लावून कितीही बारीक दृष्टीने पाहिलें, तरी या वेळीं तूं कांचनमाला नव्हेस, असें कोणासही वाटणार नाही. असो; तूं सर्व कामांत पटाइतच आहेस. बरें, पण सागारिका या वेळीं कोठें आहे? आमचें मुख्य पात्र कायतें तें. ती आली ह्मणजे झालें.

हे त्याचें बोलणें ऐकून, कांचनमालेला त्याच्या भोळेपणाबद्दल फार हसूं आलें व तो आपल्या यजमानणीला फसविण्याच्या मसलतींत आहे, म्हणून त्याचा तिला फार रागही आला. तरी तिनें तो भाव व्यक्त न करतां मनांतल्या मनांत दाबून ठेविला. आणि वसंतकाला उत्तर यावें, तर आपल्या स्वगयरून कदाचित् त्याला ओळख पटेल, ह्मणून विशेष कांहीं न बोलतां, वासवदत्ता उभी होती तिच्याकडे धाट दाखवून खुणें ती तिथें उभी आहे, असें सांगितलें.

तेव्हां वासवदत्तेकडे पाहून वसंतकाला मोठेंच आश्चर्य वाटलें. तो ह्मणाला, 'अग, ही तर खरोखर वासवदत्ताच आहे.'

वसंतकाचें हें वाक्य अंमळ संदिग्ध होतें. सागारिकेनें वासवदत्तेचा वेव अगदीं हुबेहुब घेतला आहे, असा त्याच्या बोलण्याचा अभिप्राय होता; पण तो वासवदत्तेच्या लक्ष्यांत आला नाहीं. ती असें समजली कीं, यानें आपल्याला ओळखलें असून खरोखरच तो माझ्या वेषाची तारीफ करीत आहे. सागारिकेचा यांत कांहीं संबंध नाहीं, यावरून तिला तेंथें उभें रहावें, हें युक्त वाटलें नाहीं. वसंतकाला आपली विशेष ओळख न देतां परत जावें, असा विचार करून ती तेथून निघाली.

एवढ्यावर तो उगीच बसला असता, तर पुढचा प्रसंग त्याच्यावर आला नसता; पण त्याचे पुरते सोहळे व्हावयाचे होत. वासवदत्ता जात होती ती सागारिकाच रागानें जात आहे असें समजून, तो ह्मणाला, 'बाई सागारिके, रागावूं नकोस. अशी इकडे ये.'

हे त्याच्या तोंडचे शब्द ऐकून वासवदत्ता उभी राहिली. तिला वसंतकाचा अतिशय राग आला, तरी त्याच्या भोळेपणाबद्दल तिला मनापासून हसूं येऊन ती कांचनमालेच्या तोंडाकडे पाहूं लागली. कांचनमाला वसंतकाला ऐकूं न जाई अशा रीतीनें हळूच ह्मणाली, 'मेल्या. ह्या बोलण्याची तुला पक्की आठवण करावी लागेल आणि तेव्हां तोंड-वासून रडत बसशील!'

कांचनमाला कांहीं बोलत नाहीं असें पाहून वसंतक वासवदत्तेला ह्मणाला, 'बाई सागारिके, त्वरा कर. हा पहा

पूर्वदिशेकडून भगवान् मृगलांछून चंद्रमा उगवत आहे. तर आतां वेळ लावूं नकोस.'

वसंतकाच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून वासवदत्ता अंमळ दचकल्यासारखी झाली. ती हात जोडून चंद्राची प्रार्थना करून झगाली, 'हे भगवन् मृगलांछुना! मजवर कृपा कर. आणि अंमळ आपला प्रकाश आच्छादित कर. झगजे ज्याच्याकरितां मी रात्रंदिवस काळजी करतें त्याचें माझ्या ठिकाणीं कितीसें प्रेम आहे तें मला समजून येईल.' असें बोलून ती वसंतकाच्या पाठीमागून मुकाट्यानें जाऊं लागली.

इकडे वत्सराज संकेताच्या जागीं वसून उत्कंठित होता, सागारिकेची वाट पहात होता. अद्याप सागारिका कां येत नाही. याची त्याला मोठी काळजी लागली होती. कामी पुरुष, त्यांना कोणतीही दृढ आशा लागण्यापूर्वीं कांहीं तरी शुद्धीवर असतात; पण एकदां आशा उत्पन्न झाली, म्हणजे ती पूर्ण होईपर्यंत त्यांच्या जिवाला चैन कसलें तें मुळींच नसतें. ते नेहमीं अस्वस्थ असतात. वत्सराजाचीही या वेळीं अशीच स्थिति झाली होती. तो आपल्याशींच म्हणाला, - प्रियेचा समागम होण्याची वेळ अगदीं जवळ येऊन ठेपली आहे. असें असून माझे मन अतिशय व्याकुळ होतें याचें कारण काय ? कदाचित् असें असेल तर कोणास ठाऊक ? तीव्र असा मढनाचा संताप, प्रियसमागम होण्याची पक्की खात्री होण्यापूर्वीं, तितका बाधत नसेल. पण प्रियेचा समागम होण्याची वेळ जसजशी जवळ जवळ येत जाते, तसतसा तो अधिकाधिक वाढत जातो. उघडच आहे, वृष्टि होण्याचा समय अगदीं जवळ येऊन ठेपला, झगजे सूर्याचा प्रकाश जितका फडक असतो, तितका पूर्वीं असत नाही.

राजाचे वर सांगितल्याप्रमाणे उद्धार चालले आहेत, इतक्यांत वसंतक, वासवदत्ता आणि कांचनमाला ही तिघे अगदीं जवळ येऊन पोहोचलीं. राजाचे उद्धार ऐकल्यासारखे करून वसंतक वासवदत्तेला म्हणाला, 'बाई सागरिके, हा पहा माझा प्रियमित्र केवळ तुझीच वाट पहात बसला असून तुला उद्देशून अगदीं मोकळ्या स्वरानें कांहीं बोलत आहे. तर तूं अंमळ येथेंच उभी रहा. मी त्याला तूं आलीस हें कळवितों.'

वासवदत्तेनें यावर कांहीं एक उत्तर न देतां, केवळ मानेच्या खुणेनें त्याला आपली संमति दिली. तेव्हां तो मोठ्या घाईनें राजाजवळ जाऊन त्याला म्हणाला, 'मित्रा, तूं मोठाच नशीबवान् आहेस. अरे, ही पहा तुझी प्रिया सागरिका मी आणली आहे !'

हे वसंतकाच्या तोंडचे शब्द त्या कामी राजाला अमृतापेक्षांही गोड व प्रिय वाटले. तो अगदीं गलित होऊन बसला होता; पण वसंतकाच्या भाषणरूप अमृतानें एकाएकीं त्याच्या अंगांत इतकी शक्ति आली कीं, तो एकदम उठून उभा राहिला. आणि वसंतकाचा हात धरून—'कोठें आहे ? ती कोठें आहे?' म्हणून विचारूं लागला.

तो जिला सागरिका मानीत होता, ती राणी वासवदत्ता अगदीं जवळच उभी होती, तिच्याकडे बोट दाखवून वसंतक म्हणाला, 'अरे ! कोठें आहे म्हणजे काय ? ही पहा अगदीं तुझ्या समोर आहे.'

सागरिका पुणें वासवदत्तेचा वेष घेऊन येणार, हें राजाला माहीत होतें. त्यांतून यावेळीं तो कामाच्या धुंदींत होता, म्हणून त्याला वासवदत्तेची ओळख पटली नाहीं. जिच्या-

करतां तो इतका तळमळत होता, ती सागारिकाच ही आहे, असें समजून तो तिच्याजवळ जाऊन म्हणाला, 'प्रिय सागरिके, तू किती तरी सुंदर दिसत आहेस ! हे तुझे मुख केवळ चंद्रच आहे. हे तुझे काळे भोर नेत्र रात्रिविकासी कमलासारखेच आहेत. हे तुझे कोमल हात तर हुवेहुवे कमळेंच. ह्या तुझ्या ठोन्हीठी मांड्या केलीच्या कांडीसारख्या असून हे बाहु कमलतंतूसारखे शोभत आहेत. याप्रमाणे तुझीं अंगें केवळ आनंदकारक आहेत. म्हणून निःशंकपणे तूं मला आलिंगन देऊन मदनाच्या दाहनें अगदीं कोमेजलेलीं अशीं माझीं गात्रें एकदांचीं टपटपीत कर !'

राजाचें हे भाषण अगदीं मोकळ्या मनाचें असून तें त्याणें मोठ्या प्रेमानें केलें होतें; पण तें ऐकून वासवदत्तेच्या शरीराची अगदीं लाही झाली. ती डोळ्यांतून टपटप अश्रुबिंदु टाकीत राजाला ऐकून येईल अशा रीतीनें कांचनमालला म्हणाली. 'अग कांचनमाले, स्वतः आर्यपुत्र या वेळीं असें बोलत आहे. वरें, पण पुन्हा हा माझ्याशीं कोणच्या तोंडांनें बोलल वरें? खरेंच, याचें मला मांठें आश्चर्य वाटतें!'

हे ऐकून कांचनमाला हळूच म्हणाली, 'वाईसहिब, असें खरें; पण साहसी अशा पुरुषांला कोणत्या गोष्टी संभवत नाहीत ? सर्व कांहीं संभवतें.'

आपण मानलेली सागरिका आपल्या मित्राशीं कांहींच बोलत नाहीं असें पाहून, वसंतक तिला म्हणाला, 'वाई सागरिके, विश्वस्तपणानें माझ्या मित्राशीं अगदीं कांहीं बोलत नाहीं-स हे काय? यद्यपि-नित्य रूढ असणाऱ्या त्या राणी वासवदत्तेच्या दुर्वचनानीं कान कसे अगदीं कडू झाले आहेत, तथापि संप्रत तुझ्या मधुर भाषणांनीं ते अंमळ गोड होतील असें कर.'

वासवदत्ता भोळ्या मनाची असून उदार होती. वसंतक कांहीं तरी हास्य विनोद करून तिच्या मनाची कर्मणूक करीत असे; म्हणून तो तिच्या आवडींतला होता. अद्यापि तिला वसंतकाचा मनापासून राग आला नव्हता; पण जेव्हां का वर सांगितलेले त्याच्या तोंडचे शब्द तिने ऐकिले तेव्हां तिच्या अंगाचा अगदीं तिळपापड झाला ! तरी त्यांतले त्यांत तिला हसुंदी येत होती. ती हळूच कांचनमालेला म्हणाली, 'अग कांचनमाले, खरंच काग, मी अशी कडू बोलणारी आहे ? आणि हा आर्य वसंतक मात्र अगदीं मधुर बोलणारा आहे, नाही बरें ?'

कांचनमालेने यावर तिला कांहीं उत्तर दिलें नाहीं; पण वसंतकाला हळूच बोटांनीं भय दाखवून म्हणाली, 'अरे कपाळफुटक्या ! भरलीं तुझीं शंभर वर्षे; आतां काय बोलतोस याची तुला पुढें चांगली आठवण होईल !'

वसंतकानें ह्या तिच्या बोलण्याकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं. सागरिकेची भेट करून देण्याची आपण मोठी कामगिरी बजावली, ह्या आनंदांतच तो निमग्न झाला होता. तो राजाला म्हणाला, ' मित्रा, इकडे पहा ! इकडे पहा ! हा रागावलेल्या कामिनीच्या लाल झालेल्या गालाप्रमाणें आरक्त दिसणारा, आणि पूर्वदिशेला प्रकाश करणारा, असा भगवान् मृगलांच्छन नुकताच उदय पावत आहे. '

राजा चंद्राकडे सस्पृह पाहून म्हणाला, ' गडया, तूं म्हटलेंस तें खरें. असें बोलून सागरिकेकडे पाहून म्हणाला, ' प्रिये, पहा ! पहा ! हा चंद्रमा तुझ्या मुखानें आपलें शोभारूप सर्वस्व हरण केलें, म्हणून रागानें जणुं काय सूड घेण्याकरितांच—उंच अशा उदयाचलावर आपले कर वर करून राहिला आहे. खरंच गडे, यावेळीं हा चंद्र उदय पावला; यावरून त्याणें आपलें जडत्व

मात्र दाखविलें. नाहीं तर तूंच पहा कीं, हा उदय पावल्या-
पासून जीं जीं कांहीं कार्ये व्हावयाचीं तीं तीं सर्व झालीच
आहेत. हा तुझा मुखचंद्र प्रकाशित होऊन, त्याणें सूर्यविकासी
कमलांला निस्तेज केलें नाहीं काय ? किंवा याच्या दर्शनानें पाह-
णारांच्या मनांत भगवान् कामदेव वृद्धि पावत नाहीं काय ?
तात्पर्य, चंद्र उदयाला आल्यापासून जें कांहीं व्हावयाचें तें
सारे होतच आहे. फार झालें तर—आपल्यापासून अमृतस्नाव
होतो, अशी एक त्याला घमंडी असेल; पण तें देखील तुझ्या
अधोःशोभांत आहे. मग तुझा मुखचंद्र असतां, हा उगीच
कशाला उदयास आला !

वासवदत्तेन आपल्या डोक्यावरून बुरखा घेतला होता,
व राजा निःशंकपणें काय काय बोलतो, तें सर्व ऐकण्याक-
रितां हावेळपर्यंत ती उगीच उभी राहिली होती. पण यावेळीं
तिला अतिशय राग आल्या कारणानें तिच्यानें उगी राहवलें
नाहीं. तत्काल डोक्यावरून घेतलेलें वस्त्र काढून राजाला
म्हणाली, 'आर्यपुत्रा, खरोखर मी सागरिकाच आहे ! आपलें
मन तिच्याकडे लागल्यामुळें या वेळीं आपणास सर्व जग
सागरिकामयच दिसत आहे !'

हे तिच्या तोंडचे शब्द ऐकून राजा अगदीं सुकल्यासारखा
झाला. आतां त्याला वासवदत्तेची पुरती ओळख पटली. तो
एकीकडे तोंड करून ढळूच वसंतकाला म्हणाला, 'अरे !
मोठें विलक्षणच झालें ! ही राणी वासवदत्ता येथें कशी आली ?
मित्रा वसंतका, हें काय झालें तें पाहिलेंस का ?'

हें ऐकून वसंतक हसणाला, 'महाराज ! आपलें तर ठीकच
आहे हसणा, पण आमच्या मात्र जिवावर बेतली खरी !'

राजाला यावेळीं कांहीं सुचेनासें झालें. चोर कितीही पक्का असला, तरी नाटीवर सांपडला ह्मणजे त्याचा कांहीं इलाज चालत नाही. यावेळीं दुसरा कांहीं उपाय नाही असें पाहून, तो मटकन् खालीं वसला, आणि हात जोडून राणीला ह्मणाला, 'प्रिये वासवदत्ते ! मजवर प्रसन्न हो. मी अपराधी तर आहेच; पण या वेळीं तूं क्षमा कर. '

राजाचें हें भाषण ऐकून वासवदत्तेच्या दुःखाला भरतें आलेंसें झालें. तिनें हावेळपर्यंत तें मोठ्या प्रयत्नानें आवरून धरलें होतें; पण आतां तिचा उपाय चलिनासा झाला. राजाच्या सन्मुख तिच्या डोळ्यांतून टप्टप् अश्रु पडूं लागले. ती सुस्कारा टाकून ह्मणाली, 'महाराज ! 'प्रसन्न हो' हीं अक्षरे आतां माझ्याकडे लावायाचीं नसून त्यांची जागा निराळीच आहे! कदाचित् चुकून आपल्या तोंडांतून तीं निघालीं असतील ह्मणून सांगितलें !'

वरील प्रकार पाहून वसंतक विचार करीत आपल्याशीं ह्मणाला,—आतां येथें काय युक्ति रचावी बरे! असो; असें बोलावें ह्मणजे झालें. याप्रमाणें आपल्या मनांत कांहीं युक्ति योजून राणीला ह्मणाला, 'बाईसाहेब! आपण मोठ्या पोक्त विचारी आहां. प्रियमित्रिनें (राजानें) असें करूं नये; पण चुकून गोष्ट घडली. त्याला आतां कांहीं उपाय नाही. तथापि हा एवढा एक अपराध आपण सहन करावा.'

वासवदत्तेला मागच्या पुढच्या पुष्कळ गोष्टी या वेळीं सुचल्या होत्या. राजाला घालून पाडून बोलायची ही तिला आयत्तीच संधी मिळाली. त्याच्यावर तिचें निष्कृत्रिम प्रेम असल्यामुळे, तिला तसें करणें इष्ट होतें. वसंतकाच्या बोलण्यावर ती ह्मणाली, 'भावोजी, मला कसली क्षमा क-

रण्यास सांगतां! माझा कांहीं कोणी अपराध केला नाही. अ-
गदीं पहिल्या समागमांत मींच विघ्न केलें, हा माझा मोठा
अपराध आर्यपुत्रांनें क्षमा केला ह्याजें झालें.'

यावेळीं ती जें काय बोलेल तें मुकाट्यानें ऐकून घेणें
भागच होतें. वत्सराज तिचें तें भाषण ऐकून ह्याला, 'याप्रमाणें
प्रत्यक्ष अपराध तुझ्या दृष्टीस पडला आहे, तेव्हां आतां या-
बद्दल काय बोलवें ? तथापि माझी एक विनंती आहे, तेवढी
मान्य करशील तर कर. असा लज्जित झालेला मी,—आ-
ळत्याच्या रसानें लाल झालेले हे तुझ्या पायांचें तळवे आपल्या
मस्तकावर घेऊन त्याच्या चपेणानें त्यांची लाली घालवूं
काय ? ह्या तुझ्या मुखचंद्रमंडलावर कोपरूपी ग्रहणानें प्राप्त
झालेला काळेपणा जर माझ्या ह्या कृतीनें जाईल, तर तूं मज-
वर मोठा अनुग्रह केलास असें होईल !' असें बोलून राजा तिच्या
पायां पडूं लागला.

तेव्हां वासवदत्ता हातानें त्याला निवारण करून ह्या-
णाली, 'आर्यपुत्र, उठा ! उठा ! उगीच कशाला पायां पडतां ?
आपलें मन अशा प्रकारचें आहे असें जाणून, पुन्हा आपल्यावर
राग करणाऱ्या मनुष्याला केवळ दुर्जन किंवा मूर्ख द्यटलें पाहिजे.
असो; उगीच मी तुमच्या क्रीडेंत विघ्न कशाला करूं ? मी
आपली जातें. आपण खुशाल काय करायचें असेल तें
करा !' असें बोलून राजाला झिटकारून वासवदत्ता जाऊं
लागली.

तेव्हां कांचनमाला तिला ह्याणाली, 'वाईसाहेब, या
वेळीं प्रसन्न व्हाणा कां ? महाराज आर्जवें करून पायां पडत
आहेत. तर या वेळीं त्यांचें बोलणें अमान्य करून आपण

गेलीं तर मग खरोखरच पश्चात्ताप होईल. तेव्हां त्यांची मर्जी मोडू नये, हे मला बरे वाटते.'

हे ऐकून वासवदत्ता रागाने तिला म्हणाली, 'अग जा, वेडी कौठली ! आतां येथें पश्चात्ताप होण्याचें काय कारण राहिलें आहे? आणि तो करून तरी घेत आहे कोण? लवकर चल. आतां आपण जाऊं या.' असें बोलून कांचनमालेला बरोबर घेऊन वासवदत्ता तेथून निघून गेली. तिच्या मागून जाऊन-तुझ्या पायां पडतो, अमुक करतो, तमुक करतो, असें राजानें पुष्कळ सांगितलें; पण तिनें त्याच्या विनवण्यांकडे मुळींच लक्ष्य दिलें नाहीं.

इकडे राणीच्या संवंधानें राजा विलाप करीत होता, त्याला वसंतक म्हणाला, 'अहो महाराज! उद्या आतां. ती तुमची रागीट बायको गेली. आतां तुझी उगीच येथें अरण्य-रोदन करीत कां वमलां आहां ?'

राजा म्हणाला, 'गड्या. राणी गेली तर खरो; पण माझ्यावर अनुग्रह केल्यावांचून कशी गेली बरे ?'

वसंतक म्हणाला, 'आणखी अनुग्रह तो कसला करावयाचा? आमच्या शरीराला कांहीं इजा झाली नाहीं, हा कांहीं लहानसाहान अनुग्रह नव्हे ! मला तर आपणावर मुष्टिमोढक खाण्याची पाली येईल असें वाटलें होतें ! होय, करता काय ! असल्या जबरदस्त बायकांच्या खोड्या केल्या, आणि त्यांनीं जर का ठोकलें, तर तुमच्या सारख्या नेमळ्या नवऱ्यांच्या हातून काय होणार !'

यावर राजा म्हणाला, 'तूं काय माझी थड्ठा करीत आहेस काय? हा इतका सर्व अनर्थ होण्याला तुझीच कृति कारण, प्रेम आणि बहुमान यांच्या योगानें वाढलेली ब-

हुत दिवसांची प्रीति—आजपर्यंत कधीही न घडलेली अप्रिय गोष्ट घडली, असें पाहून प्रिया वासवदत्ता दुःखाच्या बहरांत काय करील कोणास ठाऊक ? कदाचित् प्राणत्याग करण्यास देखील मार्ग पुढें पाहणार नाहीं ! उघडच आहे, अत्यंत प्रीतीचा परिणाम असा असतो कीं तींत कांहीं चूक झाली, तर ती मुळींच सहन होत नाहीं !

राजानें याप्रमाणें अगदीं मनापासून भाषण करून आपल्याला मोठी काळजी लागल्याचें दाखविलें; पण वसंतकाला तें फारसें खरें वाटलें नाहीं. कारण, त्याला मागच्या पुढच्या सर्व गोष्टी ठाऊक होत्या. तो ह्मणाला, 'गड्या, उगीच भलतें सलतें कशाला बोलतोस ? हा तुझा मित्र वत्सक हा कांहीं अगदीं नुकताच परदेशांतून आला आहे असें नाहीं. याला सर्व कांहीं माहीत आहे. आपल्या हातून ही गोष्ट अगदीं प्रथमच झाली, असें कांहीं नाहीं. कदाचित् ह्या प्रकारची नसेल; पण दुसऱ्या प्रकारच्या अनेक गोष्टी झाल्या आहेत. एकंदरींत राणीसाहेबांजवळ आपली पत कितपत आहे, हें ह्मणजे मला अगदीं माहीत नाहीं असें नाहीं. आणि आमच्या बाईसाहेबही तशा अविचारी नाहींत. मला तर दुसरी कांहीं काळजी नाहीं; पण त्या गरीब सागारिकेची मोठी काळजी लागली आहे. बाकी सर्वांचें ठीकच आहे. यावेळीं ती तुझी राणी तुझ्यावर रागावली, तर आत्तां घटकेत पायां पडायला येईल. तुमचें दोघांचें ठीकच आहे; पण ती अनाथ सागारिका मात्र संकटांत पडली असेल, यांत कांहीं संशय नाहीं. राणी रागावली तरी तुझें काय करणार ? तिच्या क्रोधाग्नीला सागारिका ही आहुती ह्मणार आहे ! तेव्हां मला मुख्यत्वे तिचीच काळजी आहे. '

वसंतकाचें हें भाषण ऐकून, राजाला सागारिकेची

आठवण झाली. तेव्हां तो दुःखित होऊन ह्मणाला, 'हे प्रिये सागारिके! माझ्या निमित्ताने तूं अशा भयंकर संकटांत पडलीसना ! असो; तुला केवळ दैवाच्याच ह्वालीं केलें आहे.' असें बोलून लांब सुस्कारा टाकून तो तिच्यावद्दल दुःख करीत बसला.

एथवर वर्णन केलेला प्रकार इकडे झाला. ह्मणजे वसंतक सागारिकेची राजाशीं भेट करून देण्याची मसलत करीत असतां, ती गोष्ट कांचनमालेला समजली व तिनें राणी वासवदत्तेला ती कळविल्यावरून वर सांगितलेला सर्व प्रकार घडून आला; पण इकडे असें झालें, हें सागारिकेला मुळींच कळलें नव्हतें. ती पूर्व संकेताप्रमाणें वासवदत्तेचा वेष घेऊन ठरविलेल्या ठिकाणीं येऊन पोहोंचली. आपण राणीचा वेष घेतला आहे, हें कदाचित् कोणाच्या तरी लक्षांत येऊन केलेली सर्व मसलत फुकट जाईल, व राणी आपल्यावर रागावेल, याचा तिला मोठा धस्का होता. तरी चित्रशाळेच्या दरवाज्यांत येईपर्यंत ती मोठ्या उमेदींत होती. तेंथें आली तों संकेताप्रमाणें वसंतक नेमल्या ठिकाणीं भेटावयाचा, पण तो कोठें दिसला नाहीं, यामुळे तिची बरीच निराशा झाली. तथापि ती तशीच पुढें गेली.

इतक्यांत कांचनमालेचा वेष घेऊन येणारी सुसंगता राजाकडे जाऊन रागारागानें परत येत असतां, वाटेंत राणीच्या दृष्टीस पडली. वासवदत्तेला हें सारें कारस्थान माहितच होतें. सुसंगता वेषांतर करून येत आहे असें पाहून, वासवदत्तेनें कांचनमालेकरवीं पकडवून तिला आपल्याबरोबर जनानखान्यांत घेऊन गेली. सागारिकेवरही तसाच प्रसंग आला असतां; पण यावेळीं ती हातास मिळाली नाहीं.

तेथल्या तेंथें आड राहून मुकाट्यानें काय काम होतें तें पहात होती. राणीनें सुसंगतेला जे कांहीं खासडे मारले त्यावरून आपलें कृत्य उघडकीस आलें असें जाणून सागरिका अगदीं निराश झाली.

ती उसासा टाकून उद्विग्न होत्सती आपल्याशींच झगाली, वरें झालें ! वाईसाहेबांचा वेष घेऊन ह्या संगितशाळेंतून येत असतां, मला कोणी ओळखलें नाहीं. ही देवांनं मजवर मोठी मेहरवानीच केली झगवयाची. वरें, एथपर्यंत तर सर्व ठीक झालें; पण आतां पुढे काय करावयाचें ! असें बोलून डोंळ्यांतून टप् टप् अश्रु गळीत होत्सती चिंता करीत उभी राहिली.

इकडे वसंतक राजाला झगाला, 'अहो, मृढासारखे उगीच काय उभे राहिलां ? आतां येथें काय उपाय करावा याचा कांहीं विचार करा.'

राजा झगाला, 'मित्रा, मी त्याचाच विचार करीत आहे; पण राणीला प्रसन्न केल्यावांचून दुसरा कांहीं उपाय दिसत नाहीं. तर चल, आतां निकडेच (राणीकडे) जाऊं या.' असें बोलून वसंतकासहवर्तमान राजा तेथून निघाला.

इकडे सागरिका डोंळ्यांतून गळणारे अश्रु पुसून विचार करून, आपल्याशींच झगाली, ' उगीच कशाला आशा करीत बसविं ? ह्या अशा दुःखकारक स्थितींत राहण्यापेक्षां मर्णे वरें ! पण तें तरी का आपल्या स्वाधीनचें आहे ? मी तर दुसऱ्याची बटीक झालें आहे. तेव्हां कांणच्याच कामांत माझी मालकी नाहीं. वरें, सांधी कांपऱ्याला कांठें तरी राहून आपल्या दुःखाचे दिवस काढीत राहावें झटलें, तर हें मन अगदीं अनावर झालें आहे. दुर्लभ मनुष्यावर ह्यानें हव्यास ध-

रला आहे. आणि त्याची तर प्राप्ति कशी होईल हें समजत नाहीं. तशांतून आजपर्यंत ह्या सर्व गोष्टी माझ्या मनांतल्या मनांत होत्या; पण आतां मला दुसरी एक अडचण उत्पन्न झाली आहे ! आर्य वसंतक्रानें मला या दुःखांतून मुक्त करण्याकरितां जी मसलत केली होती, ती माझ्या फुटक्या नशीबानें उघडकीस येऊन, माझी प्रियसखी सुसंगता बाईसाहेबांच्या हातीं सांपडली. तिला आतां काय काय बोलणीं ऐकात्रीं लागतील व तिची काय अवस्था होईल, हें एका देवावांचून दुसऱ्या कोणाला कळायचें नाहीं ! माझीही तशीच अवस्था व्हावयाची; पण मी तो प्रसंग येऊं देणार नाहीं. राणीसोद्वेवांकडून अपमान व काळजास टोंचणारीं बोलणीं ऐकून, सुसंगतप्रमाणें जिवंत राहण्यापेक्षां मरून जावें हें बरें. तर आपण आतां ह्या अशोक वृक्षाखालीं जाऊन मनांत योजल्याप्रमाणें पुढची तयारी करात्री, असा विचार करून ती पुढें जाऊं लागली.

इतक्यांत तिच्या पावलांचा आवाज ऐकून वसंतक्रांजाला म्हणाला, 'थांब, अंमळ थांब. अरे, पावलें वाजल्या सारखें कांहीं ऐकूं येत आहे. मला वाटतें, कीं राणीला पश्चात्ताप होऊन कदाचित् ती तुझी क्षमा मागण्याकरितां परत आली असेल.'

हें ऐकून राजा अंमळ खुब होऊन म्हणाला, 'कदाचित् तसें असेल. ती माझी प्रिया मांठी उदार मनाची आहे. कदाचित् तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें न होईल असें नाहीं. तर ऋयपूर्वक पहा, तीच आली आहे कीं काय तें.' राजानें असें सांगितल्यावरून वसंतक्रांजाला सोडून जिकडे पावलें वाजत होती तिजकडे जाऊं लागला.

इकडे सागरिका हळूहळू चालत अशोकवृक्षाजवळ पोहोचली. त्या झाडावर एक सुंदर मोगरीची वेल सोडली होती. सागरिकेला मरण्याची तयारी करावयाची होती; पण गळ्याला फांस लावून घेण्याचें कांहीं साधन तेथें तिला मिळेना. अंमळ विचार करून त्या वेलीकडे पाहून म्हणाली, 'ओहो ! मी इतका वेळ उगीच घालविला. ही मोगरीची वेल मला गळफांस लावून घेण्याच्या कामीं मोठीच उपयोगी आहे. तर हिचा फांस करून तो आपल्या गळ्याला घालावा, म्हणजे सर्व काम होईल.' असा विचार करून ती त्या वेलीचा फांस करून आपल्या गळ्याला घालीत असतां, तिला उद्देशून म्हणाली, 'गडे माधवी-लते ! तूं तर माझ्यासारखीच अवला आहेस. तूं आपल्या प्रियाला (ह्या अशोकवृक्षाला) आलिंगन करून राहत असल्या-मुळें, यावेळीं मला कसें दुःख होत आहे, याची कदाचित् तुझ्या मनांत कल्पना येणार नाही. म्हणून माझे हें कृत्य केवळ अविचाराचें आहे, असें वाटून कदाचित् तुला रागही येईल. तर त्या-बद्दल मला क्षमा कर. आणि माझ्यासारख्या दुर्दैवी स्त्रियांची स्थिति मनांत आणून मला एकदांची दुःखमुक्त होण्याच्या कामीं साह्य कर ! '

याप्रमाणें त्या वेलीची प्रार्थना करून तिनें तो फांस आपल्या गळ्याला बांधला. कांहीं हरकत न येती, तर दहा पांच पळांत तिचा आणि या मृत्युलोकाचा पूर्ण वियोग झाला असता ! आपली ही शेवटची वेळ आहे असें समजून तिला आईबापांचें स्मरण होऊन अतिशय दुःख झालें. आणि यावेळीं मनांत काहीं शंका न धरितां त्याला उद्देशून मोठ्यानें म्हणाली, 'ओहो बाबा ! अग आई ! ही पहा मी तुमची आवडती मुलगी सांप्रत अगदीं अनाथ व अशरण झालें असून,

आपल्या दुर्दैवाने मरत आहे!' असें बोलून ती फांस ओढणार इतक्यांत वसंतक जवळच होता, तो तिचा शब्द ऐकून, घाबऱ्यां घाबऱ्यां धांवत पुढें आला.

सागरिकेनें वासवदत्तेचा वेष घेतला होता, तेव्हां वसंतक-ती खरोखरीच वासवदत्ता आहे असें समजला, व राजावर रागावल्यामुळे, ती प्राणत्याग करित आहे असें त्याला वाटलें. तो राजाला म्हणाला, 'अरे ! हें काय ? ही देवी वासव-दत्ता प्राणत्याग करण्यास सिद्ध झाली आहे !' असें म्हणून गड-बडीनें मोठ्यानें ओरडला. 'अरे मित्रा ! अरे मित्रा ! लवकर धांव ! लवकर धांव ! रक्षण कर ! रक्षण कर ! ही पहा देवी वासवदत्ता गळफांस लावून प्राणत्याग करून घेत आहे !'

हें ऐकून गडबडीनें उठून राजा एकाएकीं जवळ आला. ती कोठें आहे ? म्हणून त्यानें विचारलें, तेव्हां वसंतकानें, अशोकाच्या झाडाला फांस लावून घेतलेली वासवदत्तेचा वेष घेणारी सागरिका त्याला दाखविली. झटकन् धांवत जाऊन राजानें तिच्या गळ्याचा फांस सांडवून म्हणाला, 'अग साहस करणारे ! वेडे ! हें भलनेंच काय करतेस ? तूं आपल्या गळ्याला पाश लावून घेतलास खरा, पण त्याच्या योगानें माझे प्राण गळ्याकडे आले आहेत ! याकरितां आपल्या गळ्याला फांस लावून दुसऱ्याचे प्राण गळ्याशीं आणणारा हा तुझा स्वार्था प्रयत्न सोड, आणि असें साहस करूं नकोस.'

हावेळपर्यंत राजानें तिला ओळखलें नव्हतें, तरी तिनें त्याला तेव्हांच ओळखलें. लजेमुळे राजाच्या तोंडाकडे तिच्यानें एकसारखें पाहवेना. तरी त्या आपल्या आवडत्या प्रियाकडे आंशरते पाहून चकित होऊन म्हणाली, 'अरे, हें

काय! हे महाराज येथें कसे आले? खरोखर यांला पाहून—मी आपल्या जीवावर अगदीं उदार झालें आहे, तरी पुन्हा जिवंत राहण्याविषयीं अभिलाष उत्पन्न होतो ! पण वांचून तरी काय करायचें आहे ? आपण पुष्कळ इच्छा केली, तरी ह्याची प्राप्ति कशी होणार ? असो. याला एकवेळ पहावें असें वाटत होतें, त्याप्रमाणें डोळेभर पाहून मी कृतार्थ झालें. तेव्हां आतां पूर्व संकेताप्रमाणें गळफांस लावून घेऊन प्राणत्याग करण्यास कांहीं हरकत नाही.

असा विचार करून ती राजाला ह्मणाली, 'महाराज! सोडा ! सोडा मला ! मी केवळ पराधीन आहे. मला मरण्याला अशी उत्तम संधी पुनः कधींही मिळणार नाही व आपणही बाईसहोबांचे अपराधी व्हावें हें योग्य नाही. तर एकदाची मला सोडा, ह्मणजे मी आपल्या जन्माचा शेवट गोड करून घेईन!' असें बोलून ती पुन्हा आपल्या गळ्याला फांस अडकवून घेऊं लागली.

हें तिचें बोलणें ऐकल्यावरून राजाला तिची ओळख पटली. तो जिच्याकरितां इतकी खटपट करित होता, तीच प्राप्त झाल्यामुळे हर्षानें ह्मणाला, 'अरे! ही तर माझी प्रिया सागरिका. ही केवळ जिच्याकरितांच आपल्या जीवावर उदार झाली आहे. असें बोलून तिनें पुन्हा गळ्यास घातलेला फांस काढून दूर फेंकून दिला आणि तिला ह्मणाला, 'प्रिये सागरिके ! हें असें अतिशय साहस करूं नकोस. वेड्या सारखा आणखीं हा वेलीचा फांस घेतला आहेस, तो टाकून दे आणि अगदीं जात असलेल्या अशाही माणाला अडवून धरणारा असा हा तुझ्या कोमळ वाङ्मनाचा पाश क्षणभर माझ्या गळ्याला घाल !' असें बोलून रा-

जानें तिच्या हाताचा आपल्या मानिला विळखा घालून तिला आलिंगन दिलें, आणि वसंतकाला ह्याणाला, 'मित्रा, कामाग्नीनें संतप्त झालेल्या माझ्या शरीराला शीतल करणारी आणि आभाळांत गाजल्यावांचून होणारी, अशी ही वृष्टि आहे.'

हें ऐकून वसंतक ह्याणाला, 'गड्या, तूं ह्याणतोस तें खरें आहे. पण अकालीं येणाऱ्या वातावली (वावटळी) चें रूप धारण करून राणो वासवदत्ता इतक्यांत न येईल तर ! नाहीं तर तुमची ही वृष्टि कोठच्या कोठें उडून जाईल कोणास ठाऊक !'

वसंतक मोठा धोरणी होता. त्याला वासवदत्तेची चाहूल लागली होती; ह्याणून त्यानें पर्यायमात्रानें ही राजाला सूचनाच केली. इकडे वासवदत्ता कांचनमालेला बरोबर घेऊन राजाकडे येत होती. वाटेंत ती कांचनमालेला ह्याली, 'अग कांचनमाले, वाई ! मी मोठा निष्ठुरपणा केला नाहीं बरें ? माझीं किती आर्जवे चाललीं होतीं आणि प्रत्यक्ष माझ्या पायांवर डोकें काय ठेवले होते. असें असूनही मी त्याला (राजाला) झिटकारून निघून आले, हें फार वाईट केले. तर आतां आपणच तिकडे जाऊन क्षमा मागावी, हें चांगलें नाहीं बरें ?'

कांचनमाला ह्याली, 'वाहवा ! वाईसाहेब, आपल्यावांचून अशीं अक्षरें दुसऱ्या कोणाच्या तोंडांतून निघावयाचीं आहेत ? महाराजच पाहिजे तर दुर्जन असेत; पण वाईसाहेब, आपल्याकडे तो दोष यावयाचा नाही, हें पाहून मला फार आनंद वाटतो. बरें तर, लवकर लवकर जाऊन महाराजांला प्रसन्न करून घेऊं या.'

असें बोलत बोलत दोघी हो राजा सागरिकेची सम-
जुत करीत होता. तेथें अगदीं जवळ येऊन पोहोंचल्या.

इकडे राजा सागरिकेची समजुत करून ह्मणाला,
'अग वेडे, अद्याप तूं मला अगदीं तिन्हाइता सारखा मानून
माझ्याशीं मोकळ्या मनानें वागत नाहींस व माझे मनोरथ
विफल करतेस हें काय ?'

हें राजाचें भाषण ऐकून कांचनमाला वासवद-
त्तेला ह्मणाली, 'वाईसांहव ! हें अगदीं जवळ महाराजांचें
बोलणें ऐकूं येत आहे. यावरून असें वाटतें कीं, ते आप-
लेंच (राणांचें) समाधान करण्याकरतां इकडे येत अ-
सतील. तर आपण लवकर त्यांच्या जवळ जाऊया.'

हें ऐकून वासवदत्ता ह्मणाली, 'असें असेल तर गडे
मागच्या बाजूनें जाऊन मी त्यांचे डोळे गच्च धरून, त्यांना
प्रसन्न करून घेईन. !'

या दोघींची इकडे अशी मसलत चालली होती; पण
राजाला त्याविषयीं कांहींच माहीत नव्हतें. तो सागरिकेला
प्रसन्न करून घेण्याच्या खटपटींत होता, परंतु ती कांहीं केल्या
बोलना. तेव्हां वसंतक तिला ह्मणाला, 'वाई सागरिके !
आतां कां संकोच धरितेस ? अगदीं मोकळ्या मनानें ह्या
माझ्या प्रिय मित्राशीं दोन गोष्टी बोल.'

वसंतकाचें हें भाषण ऐकून वासवदत्तेला मोठा वि-
पाद वाटला. ती ह्मणाली, 'कांचनमाले, अग ही साग-
रिका इकडे कोणीकडे आली? तर आतां आपण एकदम पुढें
नजातां येथेंच आड उभ्या राहून यांचीं काय काय बोलणीं
चालतात तीं ऐकून, मग पुढें जाऊया.' असें बोलून त्या दोघी
तेथेंच झाडाच्या आड उभ्या राहिल्या.

इकडे थरचेवर प्रार्थना करणाऱ्या राजाला सागरिका ह्मणाली, ' महाराज ! ह्या खोट्या प्रेमानें काय होणार आहे ? प्राणापेक्षांही अधिक प्रिय अशा वाईसाहेबांचे पुनरपि आपण कां अपराधी होतां ? एकवेळ झालें तितकें पुरे. ज्या गोष्टी कधीं घडावयाच्या नाहींत त्यांबद्दल व्यर्थ आयास करून काय उपयोग ? '

हें ऐकून राजा ह्मणाला, ' अग, तूं अगदीं खोटें बोलणारी आहेस. राणीवर माझी विशेष प्रीति आहे असें ह्मणतेस तें खरें नाहीं. ती रागाच्या आवेशानें सुस्कारे टाकूं लागली ह्मणजे मी सुस्कारे टाकतों; तिचें रतन कापूं लागले ह्मणजे मी कापूं लागतों. तिणें मौन धरलें ह्मणजे मी गोड गोड बोलूं लागतों; तिनें कपाळाला आंठ्या घालून दृष्टि वांकडी केली ह्मणजे मी तिच्या पायां पडूं लागतों. याप्रमाणें साहजिक कुलीनपणाला अनुसरून योग्य अशा प्रकारची रूयती सेवाच मी तिची करित असतों; पण रनेहाच्या बंधनानें वृद्धिगत झालेली प्रीति ह्मणून जी कांहीं आहे ती तुझ्याच ठिकारणां.'

वासवदत्ता आगखी कांहीं वेळ तेथेंच उभी राहती, तर तिला याशिवाय पुष्कळ गोष्टी. ऐकायास मिळाल्या असल्या; पण नुकतेच राजाच्या नोंडांतून जे उद्गार निघाले—आणि ते तरी यःकश्चित् दासीजवळ—ते ऐकून तिला इतका राग आला कीं, त्याच्या बहरांत ती एकदम राजाच्या पुढें उभी राहून रागानें ह्मणाली, ' आर्यपुत्रा ! वाहवा ! चांगलें ! ही कुंति अगदीं योग्य आहे ! '

वासवदत्तेला पाहतांच राजाचे हातपाय अगदीं गळल्यासारखे झाले. तरी त्याणें एक युक्ति काढून आपला बचाव

करून घेतला. तो ह्मणाला, 'देवी ! उगीच माझ्यावर रागावू नकोस. तुझ्यासारखा वेष पाहून ही तूंच असावीस असे वाटल्यावरून मी येथे येऊन बसलों, व तसे बोललों. आतां न जाणून घडलेल्या गोष्टीबद्दल क्षमा कर.' असे बोलून त्याने तिच्या पायांवर मस्तक ठेविले.

तेव्हां वासवदत्ता त्याला झिटकारून रागाने ह्मणाली, 'महाराज ! उठा ! उठा ! उगीच कां पायां पडतां ? कुलीनपणाला उचित अशा संवेचे दुःख अव्यापि कां अनुभवतां ?'

हे तिचे भाषण ऐकून— आपण काय बोललों ते तिने ऐकले असे समजून, राजा मनांत ह्मणाला, काय ! हे देखील माझे बोलणे हिने ऐकले ! तर आतां हिला प्रसन्न करून देण्याच्या कार्यां आमची अगदीं निराशाच झाली ह्मणावयाची. असा विचार करून तो मान खाली घालून उभा राहिला.

राजाचा उपाय हरला, असे पाहून वसंतक ह्मणाला, 'वाईसोहेव ! तुम्ही आपल्या रागवणार तर रागावा; पण तुमचा वेष घेऊन ही गळफांस लावून घेत असतां— प्रत्यक्ष तुम्हीच रागाने जीव देत असाल, असे समजून प्रिय मित्राला मी येथे घेऊन आलों. यावरून आमचा हेतु काय होता त्याचा आपण विचार करा. माझे बोलणे खरे वाटत नसेल, तर हा मोठ्याच्या बेलीचा फांस येथे आहे कीं नाही तो पहा !'

असे बोलून त्याने तो फांस दाखविला. तेव्हां वासवदत्ता रागाने त्याच्याकडे पाहून कांचनमालेला ह्मणाली, 'अग, ह्याच बेलीच्या पाशाने ह्या दुष्ट भटाला आणि' त्या शेंड्या पोरीला बांधून पुढे घेऊन चल. '

याप्रमाणे राणीचा हुकूम होताच कांचनमालेने वसंत-

तकाच्या गळ्याला वेलीचा फांस घातला आणि त्याच्या शे-
वंटांनीं त्याला मारीत मारीत ह्मणाली, ' कपाळफुटक्या !
आतां अपल्या दांडगेपणाचें फळ भोग ! बाईसाहेबांच्या कडू
भाषणांनीं कान विटले, असें तूं बोलला होतास त्याचें स्मरण
कर ? ' असें ह्मणून त्याला वें सागरिकेला बरोबर घेऊन
निघाली.

इकडे सागरिका आपल्या मनांत ह्मणाली, गी
खरोखरच मोठी दुर्दैवी आहे. पूर्वजन्मीं मीं कांहींच पुण्य
केलें नव्हतें ह्मणून आपल्या इच्छेप्रमाणें मरायला देखील मी
समर्थ होत नाहीं. !

कांचनमाला वसंतक आणि सागरिका या दोघां-
लाही पुढें करून घेऊन जाऊं लागली, तेव्हां दुःखानें
हळूच वसंतक राजाला म्हणाला, ' प्रियमित्रा ! राणीच्या
प्रतिबंधांत दुःखभोगणाऱ्या अशा माझी आठवण ठेव. दु-
सरें काय सांगायचें ? ' असें सांगून तो राजाकडे पहात
पहात जाऊं लागला. इतक्यांत वासवदत्ता ही वसंतकाला
व सागरिकेला वरचेवर रागे भरून राजाकडे पहात पहात
कांचनमालेसहवर्तमान निघाली.

तेव्हां राजा दुःखित होऊन, व श्वास सोडून म्हणाला,
' अरे ! यावेळीं माझ्या मनाला विश्रांति देणारें असें कां-
हींच नाहीसें झालें ! दीर्घरोषामुळे ज्यांत हास्य नाहीसें झालें आहे,
असें तें राणीचें वक्र मुख पहावें, किंवा रागानें वरचेवर जरब
टाखविल्यामुळे भयभीत झालेल्या सागरिकेकडे पहावें, किंवा
एखाद्या पशुप्रमाणें करकरून बांधून नेलेल्या त्या वसंतकाची
काळजी करावी ! किंवा करावें तरी काय ? चहूं कडून माझ्या
मनाला एकसारख्या व्यथा झाल्यामुळे माझें समाधान कोणच्याच

रीतीनें होत नाहीं. एकंदरींत या वेळीं मोठी कष्टकारक स्थिति प्राप्त झाली आहे. वरें, पण आतां येथें तरी वस्तून काय उपयोग ? माझी ती रागीट स्वभावाची राणी प्रसन्न झाल्यावांचून मला सुख होणार नाहीं. तर आतां अंतःपुरांत जावें हें वरें. ' असें बोलून राजाही जनानखान्याकडे गेला.

याप्रमाणें वासवदत्तेनें सागरिका आणि वसंतक या दोघांलाही बंधन करून अंतःपुरांत नेऊन ठेविलें. सुसंगतिला तर या पूर्वांचि प्रतिबंधांत ठेविलें होतें. यावरून सागरिकेचा राजाशीं समागम करून देण्याची जी मसलत झाली होती, ती तिणें हाणून पाडली. तरी आतां पुढें काय करावें ? याचा तिला मोठा विचार पडला होता. कारण सागरिका ही वयानें लहान असून अनाथ होती. तशांतून तिच्यावर राजाची अतिशय प्रीति जडली होती. तेव्हां तिच्या हातून कोणता अपराध झाला हें उघड केल्यावांचून तिला उघडपणें प्रतिबंधांत ठेविलें, तर आपला दुर्लौकिक होईल व कदाचित् राजालाही फार वाईट वाटेल. आणि तिचा अपराध उघड केला तर त्यांत आपलीच मानहानी होणार. तेव्हां आतां करावें काय ? याचा तिला मोठा विचार पडला होता. शेवटीं सागरिकेला आपल्या मांहीरीं (उज्जयिनीस) पाठवून दिलें, असा जिकडे तिकडे पुकारा करून गुप्त ठिकाणीं कोठें तरी कोंडून ठेवावें, असा निश्चय केला. व याप्रमाणें तिणें-सागरिकेला उज्जयिनीस पाठवून देतें, असें राजाला कळविलें.

सागरिकेचें जाणें राजाला कितपत मान्य झालें असेल हें येथें सांगायचास नको; पण या कार्यां त्याचा कांहीं उपाय नाहींसा झाला होता. आपण नकां म्हटलें तर राणीला फारच राग

येगार, म्हणून तो कांहींच बोलला नाही. राणीने त्याच्या परवानगीविषयीं विशेष कांहीं विचार न करतां आपल्या संकेताप्रमाणें तिला उज्जयिनीस पाठविल्याचा वाहणा करून वसंतक व सुसंगता ज्या ठिकाणीं होतीं तेथून तिला काढून आपली विश्वास्तू दासी कांचनमाला हिच्यावांचून दुसऱ्या कोणालाही न कळवितां एका गुप्त ठिकाणीं सागरिकेला प्रतिबंधांत ठेविलें !

वसंतक व सुसंगता हीं उभयतांही मुळच्या ठिकाणीं होतीं. राजा त्यांना सोडण्याविषयीं राणीची फारच प्रार्थना करीत होता; तेव्हां त्या दोघांलाही सोडून द्यावें असें तिच्या मनांत आलें. कारण कलहाचें मुख्यपात्र कायतो सागरिका! तिला तर आपण पक्या बंदोबस्तांत ठेविलें आहे, तेव्हां आतां वसंतकाला व सुसंगतेला सोडलें आणि त्यांनीं पुष्कळ मसलती केल्या तरी काय होणार आहे ? असा विचार तिच्या मनांत आला. म्हणून राजाच्याही ह्मणण्यास मान देण्याकरितां तिणें त्या दोघांस सोडून दिलें, व आपला राग अंगदीं शांत झाला असें दाखविल्यावरून राजालाही फार संतोष झाला.

सुसंगता प्रतिबंधांतून सुटली तेव्हां तिला सागरिकेविषयीं फारच दुःख झालें. ती सागरिकेविषयीं शोक करीत झगाली, 'हे प्रियसखी सागरिके ! किती तरी मी तुझी आठवण करूं ! तुझा तो अतिशय लाजाळू स्वभाव व आपल्या मैत्रिणीविषयींचें प्रेम, तसाच तुझा उदार स्वभाव आणि ती तुझी सुकुमार मूर्ति माझ्या मनांतून कधींही जाणार नाहीत ! बरें, मला सोडून तूं कोठें गेलीस ? तुझ्याकरितां मी इतकें बडबडतें आहे. तरी याला तूं उत्तर कां देत नाहीस ?

मेल्या देवा ! तूं खरोखरच अगदीं निर्दय आहेस. ! तूं तिला इतकी सुंदर वें सुकुमारें अशी कां केलीस? बरें केलेंस तें चांगलें झालें. तें अप्रतिम रूप पाहून लोकांच्या डोळ्यांचें पाणें तरी फिटलें असतें; पण मग तिच्यावर असा वाईट प्रसंग कां आणलास ? पण तुला तरी बोलून काय उपयोग ? ती माझी प्रियसखी आतां माझ्या दृष्टीस पडेल काय ?' इत्यादि प्रकारें ती विलाप करीत होती.

वसंतकानें आपल्याकरितां फार प्रयत्न केला, व दुःखही भोगलें ह्यागून सागारिका त्याच्याविषयीं फार आभारी होती. उज्जयिनीस नेण्याच्या निमित्तानें तिला बाहेर काढलें, तेव्हां तिणें आपल्या जवळ एक रत्नाची माळ होती ती-कोणा तरी ब्राह्मणाला दे, असें सांगून सुसंगतेश्या हातीं दिली. ती माळ वसंतकालाच द्यावी असें तिच्या मनांत होतें; पण लज्जेनें तिनें सुसंगतेश्या तसें सांगितलें नाहीं, तरी सुसंगता आपला अभिप्राय जाणत आहे हें तिला माहीत होतें. ती माळ या वेळीं हातांत घेऊन सुसंगता ब्राह्मणाचा शोध करीत होती. इतक्यांत वसंतक तिच्या दृष्टीस पडला ! त्याला पाहून सुसंगता ह्यागाली, 'आर्य वसंतका ! अंमळ उभा रहा.'

इकडे वसंतक आपल्याशींच कांहीं पुटपुटत चालला होता. राजानें राणीला प्रसन्न करून त्याला सोडविलें, तेव्हां तिणें त्याला लाडू, मोदक वगैरे यथेच्छ खाऊं घालून उत्तम वस्त्रें देऊन, त्याच्या कानांत एक अमोत्य भिकबाळी ही घातली होती. यामुळे वसंतक यावेळीं मोठ्या आनदांत होता. सुसंगतेश्या हांक मारिली तेव्हां एकाएकीं तिच्याकडे पाहून- 'अग सुसंगते ! तूं इकडे कोठें आलीस ? आणि तूं अशी मुळमुळ रडतेस तरी

कां ? काय तुझी प्रियसखी सागरिका हिचा वाईट परिणाम झाला कीं काय ? ' असें ह्याणाला.

तें ऐकून सुसंगता सुस्कारा टाकून व आपल्या कपाळाला हात लावून ह्याणाली, ' काय विचारतोस ? तें तसलें अप्रिय वर्तमान सांगण्याचें माझ्याच नशीबीं आलें आहे ! ती बिचारी सागरिका तेथें दुःख भोगीत होती; पण बाईसाहेबांला-किंवा तिच्या दैवाला ह्मटलें तरी चालेल—तिचा पुरता स्रुड व्यावयाचा होता; ह्याणून उज्जयिनीस पाठविल्याचा पुकारा करून मध्यरात्रीच्या सुमारास बाईसाहेबांनीं तिला कोठें नेऊन ठेवलें हें कांही समजत नाहीं. ' असें बोलून ती पुन्हा मोठ्यानें रडूं लागली.

सागरिकेला उज्जयिनीस पाठविलें, इतकेंच काय तें वसंतकाला माहीत होतें. परंतु तिची दुसरी कांही व्यवस्था झाली असेल हें आतां सुसंगतेच्या सांगण्यावरून त्याच्या लक्षांत आलें. तेव्हां तोही अतिशय दुःखी होऊन तिच्याविषयीं विलाप करून ह्याणाला, ' खरोखर राणीसाहेबांनीं हें फार वाईट व निर्दयपणाचें कृत्य केलें. असो ! देवा ! तिला जिवंत ठेव ह्याणजे झालें. अनाथ बिचारी राणीच्या क्रोधाग्नीला आहुति झाली नसली ह्याणजे झालें ! '

वसंतक याप्रमाणें विलाप करीत असतां सुसंगता रत्नमाला पुढें करून-सागरिकेनें आपल्या जिवावर निराश झाल्यामुळे तुला देण्याकरितां ही रत्नमाला माझ्या-जवळ दिली आहे, असें सांगून ती वसंतकाला देऊं लागली. तेव्हां तो ह्याणाला, ' यावेळीं आम्ही अशा दुःखकारक गोष्टी बोलत असतां अशा प्रसंगां ती माळ घेण्यास माझा

हात कसा पुढें सरेल ? ' असें बोलून त्याणें ती माळ घेण्याचें नाकारलें.

तरी—तिच्यावर अनुग्रह करण्याकरितां ही घे, ' म्हणून सुसंगता फारच आग्रह करूं लागली. तेव्हां ही माळ घेऊन सागरिकेच्या विरहानें उत्कंठित झालेल्या राजाच्या मनाचें समाधान करावें, असा विचार करून त्याणें ती घेतली. आणि लक्ष्यपूर्वक पाहून त्याला त्या माळविषयीं मोठें कौतुक वाटल्यावरून तो सुसंगतेला म्हणाला, ' वाई सुसंगते ! अमला हा अमोलिक दागिना सागरिकेलाकाढून मिळाला ? '

हें ऐकून सुसंगता म्हणाली, ' मी ही माळ प्रथमच पाहिली तेव्हां मला अशीच शंका आली होती. म्हणून मी तिला विचारलें तेव्हां ती वर आकाशाकडे पाहून लांब सुस्कारा टाकून म्हणाली, ' गडे सुसंगते ! ही गोष्ट ऐकून तुला काय करावयाचें आहे ? उगीच मला त्या गोष्टीची आठवण करूं नकोस ! ' असें बोलून ती मोठ्यानें रडूं लागली.

हें ऐकून वसंतक म्हणाला, ' बरोबर ! असें असेल तर ती कोणा मोठ्या राजाची कन्या असली पाहिजे. कारण ही माळ लहान सहान मनुष्याला तर असोच; पण मांडलिक राजाला देखील दुर्लभ. आणि ही तिच्या गळ्यांत आहे तेव्हां ती सार्वभौमाची मुलगी असावी यांत संशय नाहीं. बरें असो. या बळीं आमचे प्रियमित्र (राजा) कोठें आहेत, तें तुला माहित आहे काय ? '

सुसंगता म्हणाली, ' महाराज नुकतेच बाईसहिबांच्या महालांतून निवृत्त झाल्याच्या मंडपाकडे जात असतांना मी पाहिलें. तर आतां तूं तिकडेच जा. मीही हळुहळु बाईसहि-

वांची मर्जा संपादून त्यांच्या तैनातींतली दासी होण्याचा प्रयत्न करून पाहतो !

इकडे राजाचें मन अंमळ स्वस्थ झालें होतें, राणी वास-
वदत्ता प्रसन्न झाल्यामुळे त्याला मोठा आनंद झाला असून तो
वसंतकाजवळ त्याच गोष्टी बोलत होता. तो ह्मणाला, 'गड्या,
आज मला मोठा लाभ झाल्यासारखें वाटतें. पहा, तिला प्रसन्न
करण्याकृतिं भी आपल्याकडून झाला तितका प्रयत्न करू-
न पाहिला, शेकडों खोट्या शपथा घेतल्या, गोड गोड भाषणें
केलीं, तिच्या मनाप्रमाणें वागलों, आपली खिन्नमुद्रा तिला दा-
खविली; इतकें सर्व करून पाहिलें, तरी कांहीं उपयोग झाला
नाहीं. नंतर तिच्या सख्यांनीं तिला चार समजुतीच्या गोष्टी
सांगितल्या, तरी एकंदरींत तिचा राग म्हणून तो मुळींच गेला
नाहीं. शेवटीं बहुतं वळ रडून रडून आपल्या अश्रूंच्या उदकानें
तिनें आपले आपणच रागरूपी मळ अगदीं धुवून टाकला.
याप्रमाणें एकंदरींत राणी तर एकदांची प्रसन्न झाली. तेव्हां
आतां मला केवळ सागरिकेचीच कायती चिंता पडली आहे.
कारण कमलाच्या आंतल्या भागाप्रमाणें जिचें शरीर अत्यंत सु-
कुमार अशी ती प्रिया सागरिका-प्रथमच्या प्रीतीनें बळकट
अशी माझ्या गळ्याला तिणें मिठी मारली; त्या प्रसंगीं तत्काल
माझ्या अंगावर आलल्या कामाच्या बाणांच्या छिद्रांच्या द्वारानें-मा-
झ्या हृदयांत प्रविष्ट झाली असावी असें वाटतें. तसेंच माझा अ-
त्यंत विश्वास्तु प्रिय मित्र वसंतक हा माझें विश्रान्तिस्थान
होता; पण त्यालाही राणीनें प्रतिबंधांत ठेविलें आहे. तेव्हां
आतां सागरिकेच्या संबंधानें मला जें दुःख होत आहे व
माझ्या मनाची स्थिति कशी झाली आहे तें कोणाजवळ सां-

गात्रें ! मला वारंवार रडूं येत आहे; पण आतां रडावें तरी कोणाजवळ ? ' असें बोलून लांब सुस्कारा टाकून, तो चिंता करीत बसला.

इतक्यांत सुसंगतेने दिलेली रत्नाची माळ गळ्यांत घालून राणीने दिलेलीं वस्त्रें व भिकवाळी मिरवीत मिरवीत राजाचा शोध करीत अकस्मात् वसंतक तेथें आला. तो दुरून राजाला पाहून आपल्याशींच हसणाला, हा पहा ! माझा प्रियमीत्र निरंतर लागलेल्या उत्कंडेनें कुश झाला आहे, तरी स्वाभाविक सौंदर्यानें शुक्ल द्वितीयेच्या चंद्राप्रमाणें फारच शोभत आहे. असें बोलत बोलत राजाच्या जवळ येऊन हसणाला, ' मित्रा ! तुझे कल्याण असो ! देवानें तुझा उदय झाला आहे. कारण राणी साहेबांच्या हातांत सांपडलों असूनही ह्या डोक्यांनीं पुन्हा तुझे दर्शन झालें, हें मेणेंच भाग्य.'

वसंतकाला पाहून राजाला अतिशय आनंद झाला. त्याणें त्याला-आपणांस कडकडून भेट, असें सांगितलें. तेव्हां वसंतक राजाला आलिंगन देऊन हसणाला, ' मित्रा ! देवीनें मजवर मोठा अनुग्रह केला हें तुला कळलें काय ? '

राजा हसणाला, ' तुझ्या ह्या पोषाखावरूनच राणीनें तुजवर प्रसाद केला आहे असें दिसतें. बरें, ह्यापासून मला मोठा आनंद झाला; पण सागरिकेकडचें काय वर्तमान तें आधीं सांग. '

याप्रमाणें राजानें प्रश्न केला तेव्हां वसंतक खिन्न होऊन खालीं मान घालून उभा राहिला. तो कांहीं बोलत नाही असें पाहून राजा हसणाला, ' गड्या, तूं कांहीं सांगत नाहीस हें काय ? '

वसंतक हंगाला, 'अप्रिय गोष्ट माझ्यानें सांगव-
त नाहीं. '

हे ऐकून राजाला निराळाच संशय आला आणि दुःखानें
घावरा झाल्यासारखा होऊन हंगाला, 'अरे ! अप्रिय हंगतोस
तें काय ? काय ? तिणें खरोखरच प्राणत्याग केला किंवा
काय ? हर ! हर ! प्रिये सागरिके ! एकून तूं मला सोडून
गेलोस ! ' असें बोलून तो एकाएकी मूर्च्छित झाला.

त्याचें समाधान करून वसंतकानें त्याला सावध केलें.
तेव्हां नेत्रांवाटे दुःखाभ्रु सोडून राजा हंगाला, 'हे माझे प्राण
हो ! कुटिल अशा मला तुम्ही खुशाल सोडून जा. अरे ! तुम्ही
तरी सरळ व्हा. एका ! माझें बोलणें एका ! अरे, जर तुम्ही
लवकर न जाल, तर मूर्ख हो, फसाल. कारण ती गजगामिनी
फार दूर गेल्यावर तुमची आणि तिची भेट होणार नाहीं ! '

याप्रमाणें सागरिका खरोखरच मेली असें समजून
राजा रडूं लागला तेव्हां वसंतक हंगाला, 'गड्या,
उगीच भलतीच गोष्ट मनांत आणूं नको. त्या विचारीला
राणी साहेबांनीं उज्जयिनीस पाठविलें असें मी ऐकलें;
हंगून अप्रिय असें ह्मटलें. दुसरें तिसरें कांहीं एक नाहीं. '

हे ऐकून राजाला अंमळ समाधान वाटलें. तो हंगा-
ला, 'असो; कोठें तरी जीवंत असेल तर कधींना कधींतरी
तिची भेट होईल. बरें, पण तिला उज्जयिनीस कां पाठविलें?
खरेंच राणीची मजवर फारच कडीं नजर हंगायची. बरें
पण तुला हें वर्तमान कोणी सांगितलें ? '

याप्रमाणें विचारल्यावरून वसंतकानें सुसंगतेचें
नांव सांगून तिणें सांगितलेली सर्व हकीकत सांगितली. सुसंग-
तेनें सागरिकेची रत्नमाला वसंतकाला दिली, तेव्हांच

राजाच्या मनाला विश्रांती होईल ह्मणून त्याणें ती घेतली होती, ती यावेळीं त्याणें राजाच्या हातीं दिली. ती घेऊन आपल्या हृदयावर ठेवून, राजा ह्मणाला, ' तिच्या गळ्याचा समागम प्राप्त होऊन भ्रष्ट झालेली ही माळ आणि माझी तनु या दोघींची स्थिति एकसारखीच आहे. तेव्हां ह्या समानशील अशा एकमेकीच्या मैत्रिणी होतील. समानशील मैत्रिणीप्रमाणें ही माळ माझ्या तनूला आश्वासन करील. असें बोलून वसंतकाला ह्मणाला, ' गड्या, तूं ही आपल्या गळ्यांत घाल; ह्मणजे हिच्या योगानें तरी मी आपल्या मनाचें समाधान करून घेईन. '

राजाचा हेतु समजून वसंतकानें ती माळ आपल्या गळ्यांत घातली. तेव्हां वारंवार माळेकडे पाहून डोळ्यांवाटे अश्रु सोडून राजा ह्मणाला, ' गड्या, खरोखरच त्या प्रियेचें दर्शन होणें मोठें दुर्लभ ! '

यावर भ्याल्या सारखा होऊन चौहोंकडे पाहून वसंतक ह्मणाला, ' अरे ! असें मोठ्यानें बोलूं नको. कदाचित् कोणो राणीकडचा मनुष्य येथें फिरत असेल तर तो ऐकेल. '

वसंतक असें ह्मणत आहे इतक्यांत वसुंधरा नां-
वाची चौपदारीण तेथें आली. आणि राजाच्या समोर ये-
ऊन मुजुरा करून ह्मणाली, ' महाराजाचा जयजयकार असो !
हा सेनापति रुमणवान् यांचा भाचा विजयवर्मा सरकारा-
कडे कांहीं अर्ज करण्याकरितां दारांत उभा आहे. यावर हुकूम होईल त्याप्रमाणें करीन. '

राजानें त्याला लवकर आंत घेऊन येण्याविषयीं हुकूम केल्यावरून वसुंधरेनें त्याला राजा समोर आणिलें. तेव्हां मुजुरा करून विजयवर्मा ह्मणाला, ' महाराज !

सेनापति रुमण्वान् यांला सरकारांनीं खारीवर पाठविलें होतें, त्यांचा तिकडे जय झाला. सरकारच्या चरणांच्या प्रभावानें कोसलदेशच्या राजाला जिंकून वश केलें आहे. '

हें ऐकून राजाला फार आनंद झाला. तो रुमण्वामाचा तारीफ करून म्हणाला, 'हें काम फार दिवसांपासून माझ्या मनांत घोळत होतें. एवढें मोठें काम असून सेनापतीनें अगदीं लौकर फत्ते केलें, हें फार चांगलें झालें. वरें, विजयवर्मजी ! ही हकीगत विस्तारपूर्वक ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. तुम्ही येथून गेल्यापासून काय काय तजविजी केल्या तें सर्व इत्थंभूत वर्तमान सांगावें. '

विजयवर्मा म्हणाला, 'ऐकावें महाराज ! आम्हीं महाराजांचा हुकूम घेऊन येथून निघालों ते हत्ती, घोडे, पायदळ, वगैरे मोठें अफाट सैन्य बरोबर वऊन विंध्यपर्वताच्या खोऱ्यांत फौजेचा तळ देऊन बसलेल्या कोसलराजाच्या येण्याचा मार्ग धरून तेथें तळ दिला, आणि आपली फौज तिकडे तिकडे व्यवस्थेनें मांडून ठेविली. इकडे कोसलराजा मोठ्या गर्वानें फुगलेला असून आपला पराभव ज्याला असह्य झाला आहे असा स्वतःच्या फौजेच्या तयारीस लागला. त्याणें घोडे, पायदळ, वगैरे कांहीं न घेतां केवळ हत्तींचीच सर्व फौज तयार केली. '

विजयवर्मा याप्रमाणें लढाईची खबर सांगत असतां भ्याल्यासारखें करून वसंतक्र मध्येच म्हणाला, 'अरे बाबा ! अंमळ हळूहळू सांग. ही तुझी लढाईची गोष्ट ऐकून देखील माझे काळीज थरथर कांपतें. तुम्ही कसले कठोर आहां कोणास ठाऊक ? तुम्हांला मनुष्य म्हणण्यापेक्षां राक्षस म्हणणें चांगलें ! '

वसंतकाच्या थडेचा राग न मानतां विजयवर्मा हंसून पुन्हा राजाला म्हणाला, 'महाराज ! याप्रमाणें लढाई करण्याचा निश्चय करून त्या प्रतापी कोसलराजानें आमच्यावर हल्ला केला. तो विंध्यपर्वताची दरी सोडून पुढें आला, तेव्हां पर्वताच्या शिखरासारखे जिकडे तिकडे पसरलेले त्याचे ते हत्ती पाहून दुसरे विंध्यपर्वतच आले कीं काय असें वाटलें ! त्याणें व त्याच्या बरोबरच्या मोठमोठ्या वीरांनीं आमच्यावर एकसारखी बाणांची वृष्टि केली. स्वतः कोसलराजा रुमणवानाशीं भिडला. कित्येक वीरांचे मुकुट खालीं पडले, कोणाचीं मस्तकें खालीं तुटून पडलीं, कोणाचे हात तुटले, कोणाची छाती फुटली, कोणीं भडभडां रक्त ओकूं लागले, कोणीं मोठ्यानें गर्जना करूं लागले, आणि रक्ताच्या तर अनेक नद्या वाहूं लागल्या ! एकमेकांचीं कर्मे वर्मे काढून रागानें दांत ओंठ खाऊन शस्त्रास्त्रांचा प्रहार करून गर्जना करणाऱ्या वीरांच्या ओरडण्यानें तो प्रदेश नादावल्यासारखा झाला. कोसलराजानें मोठ्या शौर्यानें मोर्च्यावर ठेवलेल्या आमच्या फौजेची टाणाटाण करून सोडली. तो आमच्या सैन्यावर हल्ला करीत होता; पण आमच्या सेनापतीनें त्याच्या फौजेकडे विशेष लक्ष्य न ठेवितां खुद्द त्याच्यावरच रोंख धरिला होता. तो एकटाच हत्तीवर बसून पुढें पुढें येत असतां, अकरमात त्याचा हत्ती आम्हीं घायाळ केल्यामुळे उन्मत्त झाला. तो जिकडे तिकडे सैरावैरां फिरूं लागला, ही संधी पाहून एकट्या सेनापतीनें पुढें सरून शेंकडों बाणांची एकसारखी वृष्टि करून त्याला खालीं पाडिलें.'

हें ऐकून वसंतक आनंदाच्या बहरांत— राजा, तुझा विजय असो ! आज आम्हां शत्रूला जिंकलें—असें बोलून नाचूं लागला.

कोसलराजाचा पराक्रम ऐकून वत्सराजाला फार आनंद झाला. तो म्हणाला, 'शाबास ! कोसलराजा ! शाबास ! तुला मरण आलें तथापि तें मोठें वर्णनीय आहे. कारण शत्रूदेखील याप्रमाणें तुझा पराक्रम वर्णन करतात. '

राजा विजयवर्म्याला म्हणाला, ' बरें, पण पुढें काय झालें तें सांग. '

विजयवर्मा म्हणाला, ' महारज ! याप्रमाणें कोसल-राजा वीरपुरुषाला योग्य अशा युद्धभूमींत खाली पडल्यावर आमचे सेनापति रुमण्वान् यांणीं त्याच्या राज्याची व्यवस्था करण्याकरितां माझा वडील बंधु जयवर्मा याची योजना केली, व शस्त्रप्रहारानें जखमी झालेली आपली फौज बरोबर घेऊन ते मागाहून येत आहेत. हें आनंदकारक वर्तमान महाराजांच्या चरणापाशीं निवेदन करण्याकरितां मी घाईघाईनें पुढें आलों. '

हें ऐकून राजा चोपदारणीला म्हणाला, ' वसुंधरे, लवकर जा आणि प्रधान यौगंधरायण याला असें सांग कीं, माझ्या प्रसादाचें महत्व लोकांला दिसेल असें करावें. विजयी झालेला सेनापति रुमण्वान् व इतर सर्व सैनिक यांला त्यांचा योग्य सत्कार करून सर्वांला त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें वक्षिसें द्यावीं व आपल्या हातीं आलेल्या कोसलदेशच्या राज्याचा योग्य बंदोबस्त ठेवावा. ज्याचा गादीवर विशेष हक्क पोहचत असेल असा त्या राजाच्या वंशांत कोणो असल्यास त्याला गादीवर बसवून राज्य चालवावें. '

वसुंधरेला याप्रमाणें आज्ञा होतांच ती राजाला मुजरा करून यौगंधरायणाकडे गेली.

इकडे राणी वासवदत्तेकडे उज्जयिनीहून एक मोठा

जादुगीर आला होता. राणीच्या मनांत राजानें एकवेळ तरी तो खेळ पहावा, असें होते. म्हणून तिने कांचनमालेला वरोवर घेऊन त्याला राजाकडे पाठविलें. त्याला वरोवर घेऊन कांचनमाला राजाकडे आली, आणि मुजरा करून लाजत लाजत म्हणाली, 'महाराज ! बहिःसोहेबांची एक विनंति आहे. हा शंवरसिद्धि नांवाचा जादुगीर उज्जयिनीहून आला आहे, तर हा काय काय चमत्कार करतो तें सरकारांनी पहावें, असा बहिःसोहेबांचा हेतु आहे.'

हें ऐकून राजा म्हणाला, 'जादूचा खेळ पाहण्यास आम्हांस मोठीच मौज वाटते. त्यांनून राणीचीही मर्जा आहे तर फारच उत्तम. जा, कोठें आहे तुझा तो जादुगीर त्याला घेऊन ये.'

याप्रमाणें राजाचा हुकूम होताच कांचनमाला बाहेर जाऊन सोरांच्या पिसांचा कुंचा हातांत घेतलेल्या जादुगिराला घेऊन आली. जादुगीर राजासमेर येऊन—महाराजांचा जयजयकार असो! असा आशिर्वाद देऊन आपल्या हातांतला कुंचा गरगर फिरवून मोठ्याने हसून म्हणाला, 'सर्व जादुगीरांचा परमगुरु असा जो भगवान् इंद्र त्याला प्रथम नमस्कार असो! तसाच जादू करण्याच्या कामांत ज्याची कीर्ति चहंकडे स्थिर झाली आहे अशा शंवरसुराला नमस्कार असो !'

याप्रमाणें मोठ्या आदरानें आणखी कित्येकांला नमस्कार करून राजाला हणाला, 'महाराज! माझ्या विद्येचे आपणांला कोणकोणते चमत्कार पाहावयाचे आहेत ? बाकीच्या सर्व गोष्टी घटकाभर असोत; पण आपली इच्छा असेल तर पृथ्वीवर चंद्र दाखवीन, आकाशांत पर्वत दाखवीन, उदकांत अग्नी दाखवीन, भरभंगप्रहरीं सायंकाल करून दाखवीन. महाराज! आपला

हुकूम मात्र होऊं या. विष्णु, शंकर, ब्रह्मदेव, इंद्र, इत्यादि देव व सिद्धचारण व आकाशांत नृत्य करणाऱ्या अप्सरा यांना पाहिजे तर प्रत्यक्ष दाखवीन ! अथवा फार बोलून काय उपयोग आहे ? महाराज, आपल्या मनांत जें जें कांहीं पहावयाचें असेल तें तें सर्व गुरूने दिलेल्या मंत्राच्या प्रभावाने मी आपल्याला दाखवीन. '

हे त्याचें भाषण ऐकून वसंतक राजाला ह्मणाला, 'मित्रा ! याच्याकडे विशेष लक्ष्य पुरीव. याचा डौल तर खूप दिसतो आहे, आणि त्यावरून हा सांगतो त्याप्रमाणें सर्व कांहीं करील असेंही वाटते. '

राजानें त्या जादुगिराला अंमळ थांबण्यास सांगून कांचनमालेच्या सांगितलें कीं—'जा आणि राणीला असें सांग कीं हा गारुडी तुमच्याच माहेरचा आहे. याच्याशिवाय दुसरें परकी कोणी येथें नहिं. तर तुझीही इकडेच यावें ह्मणजे आपण उभयतांही याच्या विद्येचा चमत्कार पाहूं. '

कांचनमालेला असा हुकूम होतांच ती जाऊन वासवदत्तेला घेऊन आली. ती आपल्या माहेराहून आला आहे ह्मणून वासवदत्तेला त्या गारुड्याचा विशेष पक्षपात होता. वासवदत्ता आली तेव्हां उभयतांचा आदरसत्कार वगैरे होऊन राजा आणि ती एकाच आसनावर बसलीं. नंतर राजा त्या जादुगिराला ह्मणाला 'हं, चालूया. तुमच्या खेळाला आरंभ करा. '

याप्रमाणें राजाचा हुकूम होतांच गारुड्यानें खळास सुरवात केली. त्यानें इकडे तिकडे अनेक प्रकारें छां छूं करून हातांतला कुंचा इकडे तिकडे फिरवून मंत्र जपण्यास प्रारंभ केला. भेक्षकांला आकाशाकडेस पाहण्यास

त्याने सांगितलें होतें. त्याप्रमाणें राजा, राणी इत्यादि सर्व मंडळी आकाशाकडे पाहत होती. इतक्यांत असा चमत्कार झाला कीं, पूर्वी त्याने सांगितल्याप्रमाणें ब्रम्हादिदेव, तसेंच सिद्ध, चारुण, अप्सरा, वैंगर आकाशांत दिसूं लागलीं. सर्व प्रेक्षक अगदीं थक्क झाले. राजा वासवदत्तेला म्हणाला, 'हा काय चमत्कार आहे तो पहा. कमलावर बसलेला हा ब्रम्हादेव पहा! तसाच अर्धचंद्र धारण करणारा हा भगवान् शंकर पहा! शंखचक्रादि आयुधें धारण करणारा हा भगवान् विष्णु, तसाच ऐरावतावर बसलेला इंद्र, नृत्य करणाऱ्या अप्सरा हीं सर्व आकाशांत दिसत आहेत पहा!'

वासवदत्तेला त्याचा मोठा चमत्कार वाटला. वसंतक राजाकडे पाहून हळूच त्या जादुगिराला म्हणाला, 'अरे रांडलेका जादुगिरा ! हे देव आणि ह्या अप्सरा दाखवून काय करतोस ? आमच्या ह्या राजश्रीला खुष करून बक्षीस लाटायार्चें असेल तर एकदा त्या सागरिकेला दाखीव म्हणजे तुझे काम होईल. '

इकडे हा चमत्कार चालला आहे, इतक्यांत वसुंधरा आंत येऊन राजाला मुजरा करून म्हणाली, 'प्रधान यौगंधरा-ग्रण महाराजांचे चरणापाशीं अशी विनंति करीत आहेत कीं, विक्रमबाहूने आपला मुख्य प्रधान वसुभूति इकडे पाठविला आहे, आणि यावेळीं मुहूर्तही चांगला आहे तर महाराजांनीं याचवेळीं त्याची भेट घ्यावी हें चांगलें. मीही कांहीं काम शिल्लक राहिलें आहे तेवढें सारून महाराजांच्या दर्शनास आलोंच असे सांग. '

विक्रमबाहु हा सिंहलद्वीपचा राजा असून वासवदत्तेचा मावसा हाय. वसुभूति हा त्याचा मुख्य प्रधान. वत्स-

राजाकृतां यौगंधरायणानि रत्नावलीविषयां पुनःपुनः मागणी कल्यावरून त्याणें ती गोष्ट मान्य केली, आणि मुख्य प्रधान वसुभूति याला बरोबर देऊन ती मुलगी रत्नावली वत्सराजाकडे पाठविली असतां मध्येच समुद्रांत जहाज फुटलें, यामुळें सर्व वाताहत होऊन चौघे चव्हाकडे गेलीं. वसुभूति व बाभळ्या हे गलबताच्या एका फळीला धरून कसे तरी माठ्या प्रयासानें तडोस लागले आणि तेथून पायवांटें भटकत भटकत कौशांबीनगरीला येऊन पोहोचले. रत्नावलीचा नाश झाला असें समजून वसुभूति वत्सराजाकडे येण्यास मुळीच तयार नव्हता. तरी तो आला आहे हें वर्तमान समजल्यावरून वासवदत्तेला आपल्या मावशीची कांहीं खबरवात समजेल, असें वाटल्यावरून ती उत्कंटित होऊन राजाला म्हणाली, 'आर्य-पुत्र! ह्या जादुगिराचा खेळ आतां पुरे. नाइया मावशाकडून त्याचा मुख्य प्रधान वसुभूति आला आहे, तर तो तिकडचा क्षेमसमाचार काय सांगतो तो आधीं ऐकावा असें मला वाटतें.'

हें ऐकून—तुझी मर्जा असेल तर तसें कां होईना? असें म्हणून राजानें त्या जादुगिराला—आतां यावेळीं तूं अंमळ विश्रांति घे, असें सांगितलें. तेव्हां तो आपला कुंचा हातांत घेऊन इकडेतिकडे फिरवून म्हणाला, 'बरे! सरकारची मर्जा. पण आणखी एक खेळ महाराजांनीं अवश्य पाहण्याची कृपा करावी, अशी माझी प्रार्थना आहे.'

राजानें—कां होईना, आणखी कधीं तरी पाहूं.—असें सांगून त्याला निरोप दिला. तेव्हां वासवदत्तेनें कांचनमालेला त्या जादुगिरास कांहीं तरी वक्षीस देण्यास सांगितलें ह्मणून वक्षीस देण्याकरितां ती त्याला बरोबर घेऊन गेली.

इकडे राजानें वसंतकाला—तूं सामोरा जाऊन वसुभू-

तीला सन्मानपूर्वक घेऊन ये, असें सांगितल्यावरून तो सामोरा जाऊन बाभट्यासह वसुभूतीला आंत घेऊन आला. वसुभूतीने लक्ष्यपूर्वक चहूंकडे पाहिले, तेव्हां वत्सराजाचे मोठे ऐश्वर्य पाहून त्याचे डोळे दिपून गेल्यासारखे झाले. तो बाभट्याला म्हणाला, 'अरे ! काय हा वत्सराजाचा प्रभाव ! हा राजवाड्यांत काय काय पहावे तरी ? हे शृंगारलेंले हत्ती पहावे का हे खासा घोडे पहावे; किंवा या संगीताचा मधुरध्वनि ऐकावा ? अथवा कामदार लोकांच्या राजकीय गोष्टी ऐकाव्या, कीं करावे तरी काय ? जिकडे जिकडे लक्ष्य द्यावे तिकडे तिकडे मन थकू होऊन जाते. मला आमच्या महाराजांचे (सिंहलद्वीपच्या राजाचे) ऐश्वर्य फार मोठे वाटत होते ! पण यापुढे त्यांचे अगदीं विस्मरण झाले. अद्याप आम्ही बोंहरच्या चौकांतच आहो. एखादा गांवढळ मनुष्य राजवाड्यांत गेला म्हणजे त्याची जशी स्थिति होते तशी फक्त देवडीवरचेच एवढे ऐश्वर्य पाहून माझी झाली आहे. '

हे ऐकून बाभट्य म्हणाला, 'खरेच वसुभूते, माझीही तशीच अवस्था झाली आहे. बहुत दिवसांनीं आज महाराजांचे दर्शन होणार ह्मणून खरोखर मला अतिशय आनंद झाल्यामुळे माझी कांहीं चमत्कारिकच अवस्था झाली आहे. एक परी मला कांहींसें भय वाटत असल्यामुळे अंगांत अधिकाधिक कांपरे सुटत आहे; आनंदाश्रूंनीं डोळे भरून गेल्यामुळे दृष्टि मंद झाली आहे; प्रेमानें गळा दाटून आल्या कारणानें तोंडावाटे शब्दही बरोबर निघत नाही. आज मला झालेला हा संतोष वृद्धपणाची साम्यता करीत आहे. '

याप्रमाणें आपापसांत बोलत ते दोघे येत असतां सागरिकेने दिलेली रत्नमाला वसंतकाच्या गळ्यांत होती

तिच्या विषयीं संशय आल्यावरून वसुभूतीने लक्ष्यपूर्वक पाहून ती ओळखली, आणि हळूच बाभ्रट्याला ह्मणाला, 'अरे, मला तर असें वाटतें कीं, महाराजांनें रत्नावलीला वत्सराजाकडे पाठविते वेळीं जी रत्नाची माळ दिली होती, तीच ही असावी. वरें गूंही अंमळ लक्ष्यपूर्वक पहा, खरें कीं नाही तें.'

हें ऐकून बाभ्रट्य नीट पाहून ह्मणाला, 'प्रधानजी ! आपण ह्मणतां तें खरेंसें वाटतें. कारण, ही तिच्याच सारखी आंह खरी. वरें, पण ही कोटून आली वगैरें खुलासा वसंतका-जवळ काढूं का ?'

हें ऐकून वसुभूति ह्मणाला, 'नकोरे बाबा, नको ! अशा मोठ्या राजांच्या यथे एका सारखे एक दागिने असणें हें कांहीं अशक्य नाही. हा ब्राह्मण मोठा चाणाख्य आहे. तूं सह-ज विचारलेंस तरी तेथ्हांच तो समजेल आणि कदाचित् ही गोंट विक्रीपास जाईल.'

वसुभूतीनें नको ह्मणून सांगितल्यावरून बाभ्रट्य ह-गाच राहिला. इतक्यांत ते दोघेही राजाच्या अगदीं जवळ पो-होंचले, तेव्हां वसुभूति पुढें होऊन 'महाराजांचा जयजय-कार असो !' असें ह्मणाला. तेव्हां तो वयानें वृद्ध व प्रतिष्ठित असल्यामुळे राजांनें खडी ताजीम देऊन त्याला नमस्कार केला. तेव्हां वसुभूतीनें त्याला आशीर्वाद दिला.

नंतर आपल्याजवळ राजांनें त्याला आसन दिलें. इत-क्यांत बाभ्रट्य पुढें येऊन राजाला आपलें नांव कळवून नमस्कार करून त्याच्या आज्ञेनें राजाच्या मागच्या आसना-वर बसून असतां, त्याणें राणीलाही नमस्कार केला. वासवदत्तेनें आपल्या आसनावरून उठून वसुभूतीला नमस्कार केला.

तेव्हां वत्सराजासारखा तुला पुत्र प्राप्त होवो, असा त्यानें आशीर्वाद दिला. याप्रमाणें मान सन्मान वगैरे होऊन सर्वजण आपापल्या जागेवर बसले.

नंतर राजा मोठ्या नम्रतेनें वसुभूर्ताला म्हणाला, 'आर्या वसुभूते ! आपल्या महाराजांचें कुशल आहेना ?'

हे ऐकून वसुभूति आकाशाकडे पाहून, सुस्कारा टाकून म्हणाला, 'महाराज ! मी कपाळफुटक्यानें आतां काय सांगावें तें मला सुचत नाही.' असें बोलून त्यानें मान खाली घातली.

तें पाहून वासवदत्तेला माठा विषाद वाटला. ती आपल्या मनांत म्हणाली, अरे ! आतां हा वसुभूति काय सांगणार आहे कोणास ठाऊक ! राजा म्हणाला, 'वसुभूते ! सांगा. असें बोलून मला संशयानें व्याकुळ कां करतां.'

हे ऐकून वाभ्रट्य हळूच वसुभूर्ताला म्हणाला, 'उगीच वेळ कशाला लावतां ? केव्हां तरी सांगायचेंच. मग सांगायचें तें आतांच कां सांगाना ?'

यांविळीं वसुभूर्ताच्या डोळ्यांतून टपटप अश्रु पडूं लागले. दुःखानें त्याचा गळा भरून आला. तो म्हणाला, 'महाराज ! माझ्यानें हे सांगवत नाही; पण तें माझ्या नशीबींच आलें आहे, तेव्हां मन घट्ट करून सांगतो. आमचे महाराज सिंहलेश्वर यांची रत्नावलि नांवाची कन्या होती हे आपणांस माहितच असेल, जिच्याविषयीं एका मोठ्या सिद्धानें सांगितलें होतें कीं-जां हिचें पाणिग्रहण करील तो सार्वभौमराजा होईल. सिद्धाच्या सांगण्याचा अनुभव पहावा म्हणून घोगंधराघणानें महाराजाकरितां पुष्कळ प्रकारें तिच्याविषयीं भागणो केली होती. तथापि वासवदत्तेला ती एक सवत होईल व त्या-

मुळें तिच्या मनाला फार खेद होईल, म्हणून आमच्या महाराजांनीं यौगंधरायणाची मागणी मान्य केली नाहीं.'

वसुभूतीच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून राणी वासवदत्ता अंमळ खिन्न झाल्यासारखी वाटली, तें पाहून राजा तिला हळूच म्हणाला, 'हा तुझ्या मामाचा प्रधान भलेंतें भलेंतें काय बोलतो कोणास टाऊक ? यौगंधरायण तिकडे गेला कधीं ? आणि तिची मागणी केली कधीं ? सगळेंच खोटें.'

यावर वासवदत्ता रागानें म्हणाली, 'आतां येथें खोटें कोण बोलतो हें कांहींच समजत नाहीं.'

वसंतक वसुभूतीला म्हणाला, 'बरे, पुढें काय झालें तें सांगा.'

वसुभूति म्हणाला, 'लावाणक नांवाच्या प्रदेशास आग लागून राणी वासवदत्ता जळून गेली, अशी बातमी उठवून महाराजांनीं बाभ्रठ्याला आमच्या महाराजांकडे पाठवून पुनः रत्नावलीबद्दल मागणी केली. तेव्हां आमच्या महाराजांनीं असा विचार केला कीं—वत्सराजाशीं आपलें नातें असणें अत्यंत अवश्यक आहे, व तें नातें केवळ वासवदत्तेच्याच संबंधानें होतें. दुर्दैवानें तिचाही नाश झाला. तेव्हां वत्सराजाशीं असलेलें आमचें नातें नाहींसें होऊं नये, म्हणून ती रत्नावलि आपल्याला देण्याचा विचार केला, आणि आम्हांस तिच्या बरोबर देऊन आपल्याकडे पाठविण्याकरितां सिंहलद्वीपाहून जहाजांत बसवून तेथून आमची रवानगी केली. त्याप्रमाणें बरेच कोस जहाज सुरक्षितपणें चाललें; पण दुर्दैवानें मध्येंच एकाएकीं मोठें तुफान होऊन आमचें गलबत खडकावर आपटून फुटलें. त्या आकांतांत ती राजकन्या रत्नावलि व आमच्या बरोबरची इतर मंडळी कोठें गेली, व काय झालें हें समजत

नाहीं. ' इनकी हकीकत सांगून वसुभूति मान खालीं घालून रडूं लागला.

त्याणें सांगितलेली हकीकत ऐकून आपल्या वहिणीचा कांहीं पत्ता नाहीं म्हणून वामवदत्ताही रडूं लागली. ' देवा ! देवा ! माझा नव्वम्ही घात झाला. मी मांठी दुर्दैवी आहे. अगे माझे प्रिय वहिणी रत्नावलि, तूं यांवळीं कोठें असशील बरें ? देवा ! आतां माझी बहीण मला दृष्टी पडेल काय ? ' इत्यादि प्रकारें वामवदत्ता विलाप करूं लागली.

तेव्हां तिचें समाधान करीत हात्साता राजा म्हणाला, ' प्रिये ! मनाचें मांत्वन कर. आतां रडून काय उपयोग आहे ? देवाची गति फार अगम्य आहे. तुझी बहीण तशा रीतीनें नाहींशी झाली, तथापि दैव अनुकूल असल तर ती पुनः न भेटेल असें नाहीं. याविषयीं दुसरें तिसरें उदाहरण नको. हे वसुभूति आणि बाभ्रट्य यांचेंच उदाहरण घे म्हणजे झालें. हे देखील त्याच गलबतांत होते, पण सुदैवानें यांचें तुला दर्शन झालेंना ? असेंच तिचें देखील कां होणार नाहीं ? '

यावर वामवदत्ता म्हणाली, ' होय. तसें होण्याचा संभव नाहीं असें नाहीं; पण ह्यांच्या प्रमाणेंच माझ्या वहिणीची देखील मला भेट होईल इतकें चांगलें दैव माझें कोटून असणार ? '

हें ऐकून राजा हळूच बाभ्रट्याला म्हणाला, ' अरे बाभ्रट्या ! ह्या वसुभूतीनें काय सांगितलें तें मला तर मुळींच कळलें नाहीं. यांतली खरी हकीकत तुला कांहीं माहीत आहे काय ? '

बाभ्रट्य म्हणाला, ' होय. महागज एकाचें तर— बाभ्रट्य आतां पुढें हकीकत सांगणार इतक्यांत दुसऱ्या चौकांत एकाएकी मांठा गलबला झाला. जिकंडे निकंडे लोक भयभीत

होऊन ओरडूं लागले. कोणी म्हणाले, 'अरे ! कोणी धांवा ! धांवा ! हा पहा जनानखान्यांत अग्नि लागला आहे. हा आपल्या ज्वालांनीं सुवर्णमय उंच उंच बंगल्यांची शोभा हरण करतो कीं काय ? यानें आपल्या प्रखर तेजानें वागेंतलीं झाडे तर शुष्क करून टाकलींच. धुराच्या लोटांनीं जनानखान्यांतला क्रीडा-पर्वत पर्जन्यकाळच्या सजल मेघांनीं युक्त असल्यासारखा दिसतो. ही पहा वायकांची कोण धांदल उडाली आहे ती. त्या जिकडे तिकडे सैरा वैरा धांवत आहेत. पूर्वी लावाण-कांत असतांना राणीसहिव जळून गेल्या अशी जी खोटी अफवा उठली होती ती खरी करण्याकरतांच कीं काय हा अग्नि जनानखान्यांत पेटला आहे असें वाटतें. '

याप्रमाणें घाबरलेले लोक जिकडे तिकडे गडबडूं लागले. ती गडबड पाहून राजा एकाएकीं आसनावरून उठला आणि 'काय ? राणी वासवदत्ता जळाली ! आणि ती कशी ? हा अंतःपुरांत अग्नि कोठून आला ? '

हें ऐकून वासवदत्ता घाबरून 'मला वांचवा ! मला वांचवा ! ' अशी ओरडली.

तेव्हां राजा झगाला, 'अरे ! काय हा वेडेपणा ? ही राणी माझ्याजवळ असून माझ्या लक्ष्यांत नाहीं हें काय ?' असें बोलून वासवदत्तेचे हात धरून घाबऱ्या घाबऱ्या तिला आलिंगन देऊन राजानें तिचें समाधान केलें.

वासवदत्ता अंमळ शांत होऊन राजाला झगाली, 'आर्यपुत्रा ! मी स्वतःकरितां घाबरलें नाहीं. एक गरीब प्राणी केवळ माझ्या अन्यायानें या आगींत जळून मरणार आहे, झगून मी घाबरलें. रागाच्या आवेशांत मी त्या सागरिकेला निर्दयपणानें जनानखान्यांत अंधार कोठडींत कैद करून ठे-

विलें आहे, ती विनाकारण यांत जळेल; तर या वेळीं मजवर अनुग्रह करा, आणि कसेंही करून सागरिकेला वांचवा. '

हे ऐकून राजा म्हणाला, ' असें काय ? सागरिकेला तूं उज्जयिनीस पाठविलेंस असें मी ऐकलें होतें. ती एथेंच आहे काय ? कांहीं चिंता नाहीं. तूं काळजी करूं नकोस. मी आतां तिला घेऊन येतो. ' असें म्हणून राजा आगींत शिरूं लागला.

तें पाहून घाबऱ्या घाबऱ्या वसुभूति म्हणाला, ' महाराज ! विनाकारण पतंगासारखा आपला घात करून घेण्याला प्रवृत्त व्हावें हे योग्य नाहीं. '

वांभठ्यानेंही वसुभूतीच्या बोलण्यास अनुमोदन दिलें. पण राजा कांहीं केल्या ऐकना. तेव्हां त्याच्या आंगावरचा शेला धरून वसंतकानें त्याला उभा केलें, आणि असें साहस न करण्याविषयीं आग्रह केला; तरी शेला हिसकून घेऊन राजा म्हणाला, ' अरे मूर्खा ! तुला धिःकार असो ! ती अनाथ सागरिका मरत आहे, असें असून अद्यापि प्राणाकडेच पहायानें काय ? '

असें बोलून राजा आगींत शिरून अग्नीची प्रार्थना करून म्हणाला, ' हे अग्ने ! तूं साक्षात् ईश्वर आहेस, आतां अंमळ शांत हो. हा इतका धूर आणि ज्वाला उगीच कशाला सोडतोस. त्या प्रिय सागरिकेच्या विरहाग्नीनें देखील मी जळालों नाहीं, तर अशा माझ्या कठोर शरीराला प्रलयकालचें तेज प्रगट केलेंस तरी तुझ्यानें काय व्हावयाचें आहे ? ' असें बोलत बोलत राजा आगींत शिरला.

तें पाहून वासवदत्ता दुःखित होऊन ' अरे, कसली मी चांडाळीण ! माझ्या सांगण्यावरून आर्यपुत्रानें अशा भयंकर अग्नींत प्रवेश केला. तर आतां मला तरी राहून काय

करावयाचें आहे ? मीही त्यांच्या मागून जातें— असें बोलून ती राजाच्या पाठोपाठ जाण्यास निघाली.

तेव्हां—‘ मला तरी येथें राहून काय करावयाचें आहे ? मी रस्ता दाखविणारा होतो— असें बोलून वसंतक वासवदत्ते-च्या पुढें झाला.

तें पाहून वसुभूति— ‘ हाय ! हाय ! वत्सराजानें अग्नींत प्रवेश केलाच तर मला तरी जिवंत राहून काय करावयाचें आहे ? त्या राजकन्येची (रत्नावलीची) तशी विपत्ति पाहून वांचण्यापेक्षां ह्याच अग्नींत आपल्या शरीराची आहुति करून घ्यावी हें चांगलें— असें म्हणून तोही आगींत शिरला.

हें पाहून रडत रडत बाभ्रव्य— ‘ हे महाराजा ! विना-कारण ह्या भारत-कुलाला संशयांत कां पाडेलेंस ? काय हें साहस ! असो, उगीच विलाप करून तरी काय उपयोग ? आपणही स्वामीभक्तीला अनुसरून अग्नींत प्रवेश करावा हेंच योग्य—’ असें म्हणून तोही आग्नींत शिरला.

राजा आगींत शिरला तों त्या भागांत आग विशेष पेटली नव्हती, यामुळे त्याला कांहीं इजा झाली नाहीं. तो सागारिका कोणत्या ठिकाणीं आहे याचा शोध करित आहे, इतक्यांत त्याचा उजवा डोळा जोरानें लवूं लागला. हें शुभ-सूचक निमित्त पाहून तो आपल्याशींच म्हणाला, ‘ ह्या अशा कठिण प्रसंगांत असतां प्रिय सागारिकेच्या प्राप्तीचा सूचक हा शकून कां होत आहे ? या वेळीं याचें फळ प्राप्त होण्याचा काय संभव ? ’

असें बोलत बोलत तो अंमळ पुढें जातो, तों पायांत बेडी घातलेली सागारिका त्याच्या दृष्टीस पडली. ती ज्या ठिकाणीं होती, त्याच्या जवळ अग्नि पोंहोचला होता; पण तिच्या

शरीराला अद्याप स्पर्श झाला नव्हता. तिला पाहून राजाला फार आनंद झाला. तो तिला बाहेर काढण्याचा विचार करीत आहे, इतक्यांत चौहोंकडे अग्नि भडकला आहे असें पाहून दुःखानें उदास व कुश झालेली सागरिका म्हणाली, 'वाह-वा ! देवानें मजवर मोठा अनुग्रह केला आहे. हा अग्नि आयताच चहोंकडे पेटला आहे. आतां लवकरच हें माझे दुर्दैवी शरीर जाळून हा माझ्या दुःखाचा शेवट करील.'

चहोंकडे अग्नि पेटला आहे, व लवकरच तो आतां आपल्यापर्यंत येणार असें पहात असूनही सागरिकेला त्याचें कांहींच भय वाटलें नाहीं. उलट आपल्या दुःखाचा शेवट होईल असें समजून ती एक प्रकारें आनंदित झाली. वर सांगितलेले तिचें उद्धार ऐकून राजा घाबऱ्या घाबऱ्या तिच्या जवळ जाऊन म्हणाला, 'अग वेडे ! अद्यापि तूं अगदीं स्वस्थ कशी आहेस ?'

राजाला पाहून सागरिकेला फार आनंद झाला. ज्याची प्राप्ति होत नाहीं, म्हणून ती आपल्या प्राणावर देखील उदार झाली होती, ती तिचा हृदयवल्गु कांहीं ध्यानीं मनीं नसतां एकाएकीं अशा संकटांत दृष्टीस पडल्यावरून तिला किती आनंद झाला असेल, याचें वर्णन मुळींच करतां येत नाहीं. असें, राजाला पाहून ती आपल्या मनांत म्हणाली, 'अशा संकट समयीं हा आर्यपुत्र कसा दृष्टीस पडला वर ? मला हे माझे दुर्दैवी प्राण हावेळपर्यंत नकोसे होते, पण ह्याला पाहून पुनः मला ते असावे अशी आशा उत्पन्न झाली.'

असें बोलून उघडपणें राजाला म्हणाली, 'महाराज ! मला वांचवा ! मला वांचवा.'

राजा म्हणाला, 'अग भित्री ! भिऊं नकोस. एक घटका-

भर हा धुराचा लोट सहन कर. तों असें म्हणत आहे इतक्यांत पाहतो तों तिच्या आंगावरचा पदर पेटला असें त्याला दिसलें. तिचा हात धरून राजा तिला बाहेर घेऊन जाऊ लागला, पण पायांत वेडी असल्यामुळे ती अडखळू लागली, तेव्हां लक्ष्य-पूर्वक पाहतां तिच्या पायांत वेडी आहे असें पाहून—मी तुला येथून घेऊन जातो. प्रिये, तूं आतां मला मिठी मार. असें बोलून राजानें तिच्या गळ्याला मिठी मारली, आणि तिच्या अंगाच्या स्पर्शापासून आपणाला मोंठें सुख झालें असें मानून तो म्हणाला, 'अरे ! हें काय आश्चर्य ? एका क्षणांत माझा सगळा संताप गेला. प्रिये ! तूं आतां समाधान मान व स्वस्थ रहा. ह्या अग्नीचें कांहीं भय मानूं नको; कारण तो तुझ्या अंगाला लागला तरी त्यापासून तुला कांहीं इजा होणार नाही. कारण केवळ तुझा स्पर्शच असा आहे कीं तो कसलाही संताप असला तरी दूर करतो.'

राजानें या वेळीं प्रियेच्या समागमापासून झालेल्या आनंदाच्या बहरांत डोळे झांकले होते. बराच वेळ त्या सुखाचा अनुभव घेऊन डोळे उघडून पाहतो तों अग्नि वगैरे कांहीं नाहीं असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. हें मोंठें आश्चर्य पाहून म्हणाला, 'अरे ! तो अग्नि ह्या अंतःपुराला जाळीत होता तो इतक्यांत कोठें नाहींसा झाला ?'

तो असें बोलत आहे इतक्यांत वासवदत्ता, वसंतक, वसुभूति आणि बाभ्रव्य हींही तेथें येऊन पोहोंचलीं. वासवदत्तेला पाहून राजाला अंमळ लाज वाटली. तिनें जवळ येऊन राजाच्या अंगावर आपला हात फिरवून त्याला आगीचा कोठें कांहींच स्पर्श झाला नाहीं याबद्दल देवाचे मोंठे उपकार मानले. इतक्यांत बाभ्रव्य पुढें येऊन म्हणाला, 'महाराजांचा जयजयकार असो ! सुदैवानें आपल्या शरीराला कांहीं धक्का

लागला नाही व यामुळे आमचे प्राण गेलेले परत आल्या-
सारखे झाले.'

इतक्यांत वसुभूति व वसंतक यांणींही राजा अग्नीपासून
मुक्त झाला याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला.

याप्रमाणें वासवदत्ता इत्यादि मंडळी तेथें आली, व
सर्वही संताप प्रदर्शित करूं लागले; तरी राजाचें मन अद्याप
टिकाणावर आलें नव्हतें. हा जो अग्नीचा चमत्कार झाला हें का
स्वप्न आहे किंवा इन्द्रजाल आहे याविषयीं त्याच्या मनाची
खात्री झाली नव्हती. हें पाहून वसंतक म्हणाला, मित्रा !
याविषयीं कांहीं संदेह नाही. हें सर्व इन्द्रजालच आहे. मघां
तो जादुगीर आला होता त्या बटकीच्यानें सांगितलेंच होतें कीं—
महाराजांनीं अणखी एक चमत्कारिक खेळ अवश्यक पहावा;
तर तो हाच असावा असें वाटतें.'

वसंतकाचें हें भाषण ऐकून राजाला त्या शंकरसिद्धीनें
सांगितलें होतें त्याची आठवण होऊन त्याचा संशय निवृत्त
झाला. अर्थात् पूर्वस्थितीवर आल्यामुळे सागरिकेच्या
गळ्याला आपण मिठी मारली अशा स्थितींत वासवदत्तेनें
आपणास पाहिलें, याची त्याला मोठी लाज वाटली, आणि
आपल्यावरचा दोष घालविण्याकरतां वासवदत्तेला म्हणाला,
'देवी, रागावूं नकोस. तूं सांगितलेंस म्हणून आम्हीं या साग-
रिकेला येथें आणलें, व तिला बाहेर नेण्याकरितां उचलून घ्यावें
लागलें.'

हें त्याचें भाषण ऐकून वासवदत्तेला हतुं आलें.
वस्तुतः अशी गोष्ट परवीं तिच्या नजरेंत आली असती तर
तिला राग आल्यावांचून राहिलाच नसता; पण ह्या आगीच्या
गडबडींत ती गोष्ट झाल्यामुळे तिला राग तर आला नाहीच

पण आपला अपराध छपविण्याकरितां राजानें प्रयत्न केला याबद्दल हंस्त आलें. ती म्हणाली, ' वरं ! आर्यपुत्रा ! तुमचें काय कौटिल्य आहे तें सारें मीं समजलें. '

याप्रमाणें राजा आणि राणी या उभयतांचा संवाद चालला आहे, तों वसुभूतीनें सागरिकेला ओळखलें. आणि तो हळूच बाभ्रठ्याला म्हणाला, ' अरे, ही मुलगी त्या आपल्या रत्नावलीसारखी दिसते नाहीं का ? '

बाभ्रठ्य म्हणाला, ' प्रधानजी ! माझ्याही मनांत हेंच आलें आहे. '

याप्रमाणें दोघांचा एकच विचार झाल्यामुळें वसुभूतीनें राजाला-ही मुलगी कोटून प्राप्त झाली-म्हणून विचारलें.

राजा म्हणाला, ' तें मला कांहीं माहीत नाहीं. राणीला ठाऊक आहे. '

हें ऐकून वसुभूतीनें राणीला तोच प्रश्न केला. तेव्हां वासवदत्ता म्हणाला, ' ही समुद्रांत मिळाली असें सांगून आमचे प्रधान योगंधरायण यांनीं हिला माझ्या हातीं दिलें, व तिला मी ठेवून घेतलें. समुद्रांत मिळाली म्हणून हिला आम्ही सागरिका या नांवानें हाक मारतो. '

सागरिकेचें हें वर्तमान राजाला देखील हावेळपर्यंत माहीत नव्हतें. वासवदत्तेनें सांगितलेलें वर्तमान ऐकून तो आपल्या मनांत म्हणाला, ' काय ! हिला योगंधरायणानें हिच्या-जवळ आणून ठेविलें ? पण मला कळविल्यावांचून तो अशी गोष्ट कशी करील ? '

वासवदत्तेनें सांगितलेली हकीकत ऐकून वसुभूतीच्या अनुमात्राला विशेष बळकटी आली. तो हळूच बाभ्रठ्याला म्हणाला, ' अरे ! हें बरेंच आपल्या तर्काशीं जुळत आहे असें

वाटनें. कारण वसंतक्राच्या गळ्यांत माळ पाहिली, ती रत्ना-
वलीच्या गळ्यांतल्या माळेसारखी दिसते. आणि ही मुल-
गीही समुद्रांत मिळाली असें म्हणतात, तेव्हां खरोखर ही आ-
मच्या महाराजांची कन्या रत्नावलीच आहे यांत सं-
शय नाही.

बाभ्रव्याच्याही मनाची खात्री झाली. तेव्हां वसुभूति ए-
कदम सागरिकेजवळ जाऊन तिला म्हणाला, 'आयुष्मति र-
त्नावलि ! तुला अशी अवस्था कशी प्राप्त झाली ?'

सागरिकेने वसुभूतिला तेव्हांच ओळखलें. तिच्या
डोळ्यांत अश्रु आले. स्वजनाला पाहिलें म्हणजे दुःखाच्या को-
ठीचें दार उघडल्यासारखें होतें, हें अगदीं उघडच आहे. आ-
पल्या बापाचा प्रधान हा वसुभूतिच आहे असें ओळखून सा-
गरिकेचे डोळ्यांवाटे निघणारे अश्रु पुतून त्याच्याकडे तिनें दी-
न मुद्रेनें पाहिलें, आणि- अमात्य वसुभूति एथें कसे आले?
असें म्हणाली. होवळपर्यंत वसुभूति अंमळ संशयांत होता.
पण सागरिकेनें त्याचें नांव घेऊन हांक मारल्या वरून त्याची
पुरती खात्री झाली. आणि आपल्या यजमानाच्या कन्येला अशा
प्रकारची वाईट स्थिति प्राप्त झाली याबद्दल त्याला जें दुःख झालें
त्या सरसा, कपाळफुटका मी मेलों असतो तर बरे ! असें म्हणत
म्हणत तो धाडकन् जमिनीवर पडला.

इकडे सागरिका ही आपल्या आईला व बापाला हांका
मारून. दुर्दैवी मी अद्याप कशाला वांचलें ? असें बोलून खालीं
पडली. इकडे वासवदत्ता कंचुकीला म्हणाली, 'अरे, माझी
मावस बहीण रत्नावलि ती हीच काय ?' त्याणें रोय म्हणून
सांगतांच, सागरिकेला मिठी मारून तिचें समाधान करून
राणा वासवदत्तेनें तिला आपल्या मांडीवर घेतलें.

राजाला हें नातें समजल्यावरून फार आनंद झाला व मोठें आश्चर्य वाटलें. तो म्हणाला, 'ही सिंहलेश्वर राजा विक्रम-बाहु याच्या सारख्या मोठ्या कुळांतली असून हिची अशी दशा कां झाली ? हें कांहीं समजत नाहीं.'

वसंतक जवळच होता. तो हवेळपर्यंत चमत्कार पहात तटस्थ बसला होता. तो आपल्याशींच म्हणाला, ह्या रत्नावलीला ज्या दिवशीं मी प्रथम पाहिलें तेव्हां पासूनच—ही कोणीतरी सामान्य मनुष्याच्या कुळांतली नसावी, असें मला वाटत होतें. आणि अखेरीस तेंच खरें झालें.

इतक्यांत वसुभूति सावध होऊन रत्नावलीला म्हणाला, 'छोट्या वाईसाहेब! दुःख करूं नका. ह्या पहा तुमच्या वडील बहीण वाई तुमच्या करतां दुःखित झाल्या आहेत; तर आतां यांना प्रेमानें भेटा.'

हें ऐकून रत्नावली शांत होऊन राजाकडे वांकड्या दृष्टीनें पाहून मनांत म्हणाली, मी अपराधी आहे. वाईसाहेबांला माझ्या निमित्तानें फार त्रास झाला. आतां मी त्यांना तोंड कसें दाखवूं ? माझ्यानें त्यांच्याकडे पाहवत देखील नाहीं, असें म्हणून ती मान खालीं घालून बसली.

तें पाहून वासवदत्ता डोळ्यांत आसत्रें आणून तिला मिठी मारण्याकरितां बाहु पसरून म्हणाली, 'ये, फार निवुर मनाचें प्रियभगिनी, आतां इकडे ये, आणि बहिणीचा स्नेह दाखीव.' असें बोलून तिनें तिला आपल्या गळ्याशीं घट्ट धरिलें.

रत्नावली पुढें येऊं लागली, तेव्हां पायांत बेडी असल्यामुळे ती भडबडली, हें पाहून वासवदत्ता हळूच राजाला म्हणाली, 'आर्यपुत्रा, ही हिच्या पायांतली बेडी पाहून मला आ-

पल्या कुरपणाचो लाज वाटते; तर हळूच हिच्या पायांतलें तें बंधन एकदांचें काढून टाका कसें.'

राणीची ही प्रार्थना राजाला फारच आवडली. कारण, सागरिकेवर त्याचें किती प्रेम होतें तें उघडच आहे. तिच्या पायांत बंडी आहे हें त्याच्यानें मुळींच पाहवत नव्हतें; पण राणीपुढें त्याचा कांहीं इलाज चालत नव्हता. आतां प्रत्यक्ष तिनेंच सांगितल्या वरून राजानें मोठ्या संतोषानें हळूच सागरिकेच्या पायांतली बंडी काढली. नंतर तिला हातांत धरून वासवदत्ता राजाला म्हणाली, 'आर्यपुत्रा! इतके दिवसपर्यंत माझ्या हातून ज्या ज्या वाईट गोष्टी झाल्या, त्या सर्वांला आमचे प्रधान धौगंधरायण हेच मुख्य कारण झाले. त्यांनीं मला हवेळपर्यंत अगदीं दुर्जन बनविलें. कारण, या माझ्या बहिणीचें सर्व वर्तमान त्यांला माहीत असूनही त्याचा मला अर्लीं मागमूस देखील लागूं दिला नाहीं !'

हवेळपर्यंत राजवाड्यांत काय काय गोष्टी झाल्या, त्याची धौगंधरायणाला अगदीं बित्तीम बातमी होती; पण वेळ आल्याशिवाय आपण तिकडे जाऊं नये, म्हणून तो वाट पहात बसला होता. हा प्रसंग चांगला आह, असें समजून, आतां तो राजवाड्यांत आला आणि राजा, राणी, बाभ्रट्य, इत्यादिकांला दुरून पाहून आपल्याशांच म्हणाला, काय सांगावें! माझ्या सांगण्यावरून राणी वासवदत्तेनें राजाचा वियोग पतकरला, इतकेंच नाहीं; तर प्रद्योत राजाच्या घरीं अज्ञात-वासांतही राहिली. बरें एवढ्यानें तरी आटपलें काय ? नाहीं. तिच्या उरावर प्रद्योताची मुलगी पद्मावती ही एक मीं सवत आणून उभी केली. ह्याप्रमाणें माझ्या कृतीनें राणीला फार फार दुःख भागावें लागलें; पण आतां ह्या रत्नावलीच्या संबंधानें

तसे होणार नाही. कारण, हिचें पाणिग्रहण केल्याने राजाला जगाचें स्वामित्व मिळणार आहे, व त्यामुळे राणीला फार आनंद होईल यांत संशय नाही. तरी मला राणीला तोंड दाखविण्यास फार लाज वाटते. पण काय करावें ? स्वामीभक्तीचें व्रत-अत्यंत फार मान्य व पूज्य असलेल्यांच्या ठिकाणीं देखील, केव्हां केव्हां अगदीं निर्दयपणानें वागल्या शिवाय साधत नाही. कारण, यजमानाचें हित करावयाचें तर त्याबद्दल बरें अथवा वाईट पाहिजे तें केलें पाहिजे. बरें असो; ते महाराज बसले आहेत, तर आतां त्याला भेटावें म्हणजे झालें. असा विचार करून तो राजाच्या जवळ गेला, आणि त्याचे पाय धरून म्हणाला, 'महाराज! आपल्याला न कळवितां मी ही गोष्ट केली, ह्याची क्षमा असावी.'

योगंधरायणानें जें केलें तें राजाला मान्यच होतें. कारण, त्यापासून सागरिकेची प्राप्ति होणार हा एक मोठा लाभ त्याला घडणार होता. तथापि तो नकळत्यावर घालून योगंधरायणाला म्हणाला, 'काय म्हणतां ? मला न कळवितां आपण अशी कोणती गोष्ट केली कीं-जिच्याबद्दल मी क्षमा केली पाहिजे ?'

हें ऐकून योगंधरायण म्हणाला, 'महाराज ! आपण आसनावर बसावें. नंतर काय केलें तें मी सांगतों.'

सर्व मंडळी आपआपल्या आसनावर बसली. नंतर योगंधरायण पुढें होऊन म्हणाला, 'महाराज ! एकावें आतां. मीं काय केलें तें सांगतों. ही सिंहलद्वीपच्या राजाची मुलगी रत्नावली हिच्या संबंधानें एका मोठ्या सिद्धपुरुषानें असें सांगितलें कीं,-जो कोणी हिचें पाणिग्रहण करील, तो सर्वभौम राजा होईल. हें वर्तमान हेराकडून माझ्या कानांवर

आलें. तेव्हां यद्यपि आपण सार्वभौम पदवीचे मुळचेच अधिकारी आहां, तरी सिद्धाच्या वचनाचा अनुभव पाहण्याकरितां आह्मीं हिचा वाप राजा विक्रमवाहु याच्याकडे आपल्याकरितां निच्यावइल मागणी घातली. तथापि राणी वासवदत्तेला वाईट वाटेल म्हणून त्यानें ती मान्य केली नाहीं. तेव्हां—

इतकें बोलून यौगंधरायण उगीच राहिला. तेव्हां राजा म्हणाला, 'तेव्हा तें काय तें सांगा तर पाहूं.'

यौगंधरायणाला पुढचे शब्द तोंडावांट काढण्याला फार लाज वाटली. तो मान खालीं घालून तोंडाला पदर लावून हळूच म्हणाला, 'तेव्हां लावाणक प्रदेशांत लागलेल्या आगीनें राणी दग्ध झाली, असें वर्तमान उठविलें होतें; आणि त्या निमित्तानें धाकट्या राणीसोहव पद्मावतीबाई यांचें आपण पाणिग्रहण केलें. त्याच संधीस बाभ्रव्याला पाठवून सिंहलेवराला हें वर्तमान कळविलें, आणि पुनः रत्नावलीची मागणी केली.'

यापुढें काय झालें तें सर्व आपण ऐकलें आहे, असें राजानें सांगितल्यावरून यौगंधरायणानें पुढें सांगितलें नाहीं. राजा म्हणाला, 'हें सारें समजलें; पण तूं तिला राणीच्या हातीं आणून दिलेंस, यांत तुझा काय हेतु होता तें सांग.'

राजाच्या ह्या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास यौगंधरायणाला फार संकोच वाटूं लागला. तेव्हां त्याचा अभिप्राय जाणून वसंतक म्हणाला, 'अहो, यांनीं मला कांहीं सांगितलें नाहीं, तरी त्यांचा हेतु काय असावा, हें माझ्या लक्ष्यांत आलें. यांणीं असा विचार केला असेल कीं, हिला अंतःपुरांत ठेविलें, तर ही सहज तुमच्या दृष्टीस पडेल; म्हणून प्रधानजींनीं तसें केलें असावें.'

यावर राजा यौगंधरायणाकडे पाहून म्हणाला, 'काय ! वसंतकानें सांगितलें असाच का तुझा अभिप्राय होता?.' 'होय महाराज,' असें यौगंधरायण म्हणाला.

तेव्हां राजा म्हणाला, 'त्या गारुड्यानें जो चमत्कार केला, तोही तुझाच प्रयोग असावा असें वाटतें.'

यौगंधरायण म्हणाला, 'हिला (रत्नावलीला) राणी साहेबांनीं अंतःपुरांत प्रतिबंधांत ठेविलें, तेव्हां ती आपल्या दृष्टीस कशी पडणार ? व हा वसुभृति तरी हिला ओळखणार कसा ?' इतकें बोलून अंमळ हंसून म्हणाला 'असो; जें झालें तें ठीकच झालें. रत्नावली ही आपली बहीण आहे, असें राणीसाहेबांला आतां समजलें. पुढें काय करावयाचें तें त्यांना माहीत असेलच.'

यौगंधरायणाचें हें भाषण ऐकून वासवदत्ता गालांतल्यागालांत हंसून म्हणाली, 'प्रधानजी, उघडच कां बोलाना कीं ही रत्नावली आर्यपुत्राला द्यावी म्हणून ?'

हें ऐकून वसंतक म्हणाला, 'बाईसाहेब, आपण बराबर समजलां. प्रधानजीचा हेतु असाच असावा.'

यावर वासवदत्ता रत्नावलीला म्हणाली, 'रत्नावलि, इकडे ये. बहिणीच्याप्रेमाला अनुरूप नें माझ्या हातून तुझें कांहीं तरी होऊंदे. असें बोलून रत्नावलि, रत्नावलीच्या उजव्या हातांत देऊन म्हणाली, 'महाराज, रत्नावलीचा आपण स्वीकार करावा.'

'देवीच्या प्रसादाला कोण बहुमान देणार नाही ?' असें म्हणून राजानें तिचा स्वीकार केला.

तेव्हां वासवदत्ता म्हणाली, 'आर्यपुत्रा ! माझ्यानें तसें बोलवत नाहीं; पण यावेळीं येथें हिचे आतजन कोणी जवळ

नाहीत, म्हणून मला सांगितलें पाहिजे. तर आपण हिचें असें रक्षण करावें, कीं जेणेंकरून हिला आपल्या आतांचें स्मरण होणार नाही. '

यावर राजानें— तुझ्या हुकुमाप्रमाणें वागेन, असें सांगितलें.

हें पाहून वसंतक आनंदानें नाचत नाचत म्हणाला, ' आज मोठी आनंदाची गोष्ट झाली. महाराज, आपला जयजयकार असो ! आतां सर्व पृथ्वी आपल्या हातांत आली असें समजा. '

यानंतर वसुभूतीनें वासवत्तेला नमस्कार करावयास सांगितलें, व त्याप्रमाणें तिनें मोठ्या नम्रपणानें राणीला नमस्कार केला. राणी वासवदत्तेनें स्वतः आपल्या हातांनीं आपल्याला सवत करून घेतली, हा प्रकार पाहून सर्वांला मोठें आश्चर्य वाटलें.

बाभ्रट्य सहदीत होऊन वासवदत्तेला म्हणाला, ' वाई-सोहेब, आपल्याला देवी म्हणतात, हें अगदीं योग्य आहे. ज्यांच्या अतःकरणांत एवढें मोठें औदार्य व पतीविषयीं प्रेम वसतें, त्यांचाच ही पदवी प्राप्त होण्याला योग्य आहे. '

यावर वासवदत्ता म्हणाली, ' मला एकटीलाच हा एवढा मान कशाला हवा ? ही माझी लाडकी बहीण (रत्नावली) देखील त्या मानाला योग्य आहे. '

बाभ्रट्य म्हणाला, ' असो; मी इतकें दिवस जे भ्रम केले त्यांचें आज सार्थक झालें. आज माझा जीव विनघोर झाला. '

याप्रमाणें जिकडे निकडे सर्वांला आनंद झाला असें पाहून योगंधरायण राजाला म्हणाला, ' महाराज ! आपलें आणखी काय प्रिय करावें तें सांगा. '

राजा म्हणाला, ' यापरतें आणखी प्रिय तें काय करावयाचें आहे ? राजा विक्रमबाहु—जो आमच्याशीं विशेष

स्नेह ठेवतो, त्याला आपल्या बरोवरीचा केला. ह्या सर्व भूमंडळावर उत्तम रूपवती अशी ही सागरिका—जिच्या प्राप्तीने समुद्रवल्यांकिन पृथ्वी मिळणार, तीही प्राप्त झाली. देवी वासवदत्ता हिला आपल्या बहिणीची भेट झाल्यावरून फार आनंद झाला. कोसलदेश जिंकून आपल्या अधीन केला. सकल प्रधानांमध्ये परम श्रेष्ठ असा तूं माझा प्रधान असतां—ज्याची मी आणखी इच्छा करावी अशा कोणती वस्तु मला प्राप्त झाली नाही ? तथापि कांहीं मागावे अशी तुझी मर्जा आहे तेथहां हें असो. इंद्र यथा कालीं वृष्टि करून पृथ्वीवर धान्याची समृद्धि करो ! विद्वान् ब्राह्मण यज्ञयागादि कर्मे करून देवांला संतुष्ट करोत ! नेहमीं सुखाची वृद्धि करणारा सज्जनांचा समागम आकल्पपर्यंत मला घडो ! आणि वचनेला सारखीं दुर्जय अशीं दुष्टांचीं भाषणें शांत होवोत !

पोतदारांचीं

अनिस्वस्त शालोपयोगी व इतर पुस्तकें

त्यांविषयीं महत्वाची सूचना.

पोतदारांचीं सर्व प्रकारचीं शालोपयोगी व इतर पुस्तकें विक्रीस नयार आहेत. टपालखर्चमुद्धां रोख पैसा पाठविला असतां पुस्तकें ताबडतोब रवाना करूं किंवा 'व्हॅन्युपेण्डल पासल' नें मागविलीं असतां तशी पाठवू. 'व्हॅन्युपेण्डल पासल' नें मागविली असतां घंगीवर जो किमतीचा आंकडा लिहिला असेल तो पाहून तिनकें तैसे टपालांत भरलें म्हणजे झालें. 'व्हॅन्युपेण्डल पासल' बद्दल मनी आडरचा जो खर्च, तोच सरकार घेते. वाटेल त्या रीतीनें पुस्तकें मागवावीं. पुस्तकें उधार पाठविलीं जाणार नाहींत. 'व्हॅन्युपेण्डल पासल' मागविलें असतां तें परत घेनलें जाणार नाहीं. अगोदरच विचार करून 'व्हॅन्युपेण्डल पासल' मागवावें. तें परत आलें असतां त्याचा कायदेशीर रीतीनें बंदोबस्त करतां येता. याकरितां अगोदरच खबरदारी घेतली तर बरें. 'बुक पोस्टा'नें बंगी पाठविली असतां ती रजिस्टर करीत जाऊं. रजिस्टर करण्याबद्दल दोन आणे चार्ज जास्त पडेल. रजिस्टर न करितां तशीच पाठवा असें लिहून आल्यास ती गहाळ झाली असतां त्याची जबाबदारी आह्मांवर नाहीं.

विशेषसूचना-- पोतदारांचीं शालोपयोगी पुस्तकें फारच स्वस्त, सुबक, लहान मुलांस फारच उपयुक्त, लोकप्रिय, व सुलभ अशीं असल्याबद्दल सर्वत्र प्रसिद्धि आहे. पुस्तकांचा कागद, व छापणी हीं विशेष मोहरेदार असतात. सारांश, जेणेंकरून विषयाची दुर्बोधता घालवून सुबोधता आणवेल व पुस्तकें शाळांनीं मुलांस अत्युपयोगी होईल अशी तजवीज केली आहे. पुस्तकांच्या किमतीच्या स्वल्पतनें तर सर्व पुस्तकांस हटविलें आहे. एकदम पुष्कळ पुस्तकें घेणाऱ्या व्यापाऱ्यास भरपूर कमिशन मिळेल. कमिशनचे दर व पुस्तकांच्या वगेरे माहिती करितां अधां आणवाचें निकट पाठविलें असतां आमचा छापी क्वाटलाग पाठवून देऊं.

पोतदारांची शालोपयोगी पुस्तकमाला.

पुस्तकांची नावे	आ. पै.
१ अंकगणित (पोतदारांचे, आधुनिक चौदावी) टैपांवरील. ६ ०	
२ मोडीवाचनसार भाग पहिला (दुसऱ्या इयत्तेकरिता) ३ ०	
३ मोडीवाचनसार भाग दुसरा (निमऱ्या इयत्ते करिता) ३ ०	
४ मोडीवाचनसार भाग तिसरा (चौथ्या ,, ,,) ५ ०	
५ मोडीवाचनसार भाग चौथा (पांचव्या व सहाव्या.) ७ ०	
६ मुंबई इलाख्याचे संक्षिप्त वर्णन ... ० ९	
७ हिंदुस्थानाचे संक्षिप्त वर्णन १ ०	
८ एशिया व युरोप खंडांचे संक्षिप्त वर्णन. ... १ ०	
९ आफ्रिका व अमेरिका खंडांचे संक्षिप्त वर्णन. ... १ ६	
१० महाराष्ट्रदेशाच्या इतिहासाने संक्षिप्त वर्णन ... १ ६	
११ हिंदुस्थानाचा संक्षिप्त इतिहास (इतिहाससार) २ ६	
१२ चित्रबोध भाग पहिला पृष्ठे ५२ चित्रे १८६ ... १ ०	
१३ चित्रबोध भाग दुसरा पहिल्या इयत्तेकरिता ... १ ०	
१४ बालज्ञानसुधा (नवीन भुज्याक्षर.) ... १ ६	
१५ गद्यपद्यार्थबोध भाग १ ला व २ रा (एकत्र.) अथवा मराठी पहिल्या व २ व्या पुस्तकांतील कठिण शब्दांचे अर्थ व कवितांचे सान्त्वयस्पष्टीकरण. ... २ ०	

पुस्तकांची नावे	आ. पै.
१६ गद्यपद्यार्थबोध भाग ३ रा अथवा मराठी ३ व्या पुस्तकांतील कठिण शब्दांचे अर्थ व कवितांचे सान्त्वयस्पष्टीकरण. ... ३ ०	
१७ गद्यपद्यार्थबोध भाग ४ था अथवा मराठी ४ व्या पुस्तकांतील कठिण शब्दांचे अर्थ व कवितांचे सान्त्वयस्पष्टीकरण. ... ४ ०	
१८ गद्यपद्यार्थबोध भाग ५ वा अथवा मराठी ५ व्या पुस्तकांतील कठिण शब्दांचे अर्थ व कवितांचे सान्त्वयस्पष्टीकरण. ... ८ ०	
१९ हा० इ० पहिल्या पुस्तकांतील फक्त शब्दार्थसंग्रह. १ ०	
२० हा० इ० ५० पुस्तकांतील शब्दार्थ व भाषांतर टीपांसह. ... २ ६	
२१ हा० इ० दु० पुस्तकांतील शब्दार्थ फ्रेजिससह. ... २ ६	
२२ हा० इ० सेकंड ब्रुक सेकंड पाठांतील शब्दार्थ फ्रेजिससह. ... ४ ०	
२३ हा० इ० ति० पु० शब्दार्थ फ्रेजिससह. ... १० ०	
२४ A Glossary of Sandford and Merten. ८ ०	
२५ रायलप्रायमर पुस्तकाचे साथ स्पष्टीकरण. ... २ ०	
२६ रायलरीडर नंबर १ चे शब्दार्थ फ्रेजिससह. २ ३	

आ. पै.		आ. पै.	
४०	बावनथोकी गुरुचरित्र ओंव्या. ० ९	६९	स्थालोपाकाचे अभंग. ... ० १
४१	शिवकवच ० ९	७०	दुर्गास्तोत्र ओंव्या. ... ० १
४२	शिवमहिम्नस्तोत्र. ... ० ९	७१	चपंगजरी. ० १
४३	राममंत्राचे श्लोक. ... ० ९	७२	शिवरक्षा. ० १
४४	ज्ञानदेवकृत हरिपाठ. ... ० ९	७३	देव्यपराधक्षमापनस्तोत्र. ० ३
४५	एकनाथकृत हरिपाठ. ... ० ९	७४	शिवमानसगुजा. ० १
४६	चोवोसनामाचे अभंग. ... ० ९	७५	शिवतांडवस्तोत्र. ० १
४७	नित्यपाठाचे अभंग. ... ० ९	७६	नवग्रहस्तोत्र. ० ३
४८	शिवपाठाचे अभंग. ... ० ९	७७	डवरस्तोत्र. ० ३
४९	तुकारामकृत हरिपाठ. ... ० ९	७८	संकष्टनाशनस्तोत्र. ... ० ३
५०	गुरुपाठाचे अभंग. ... ० ९	७९	दत्तात्रेयस्तोत्र. ० ३
५१	कविराचर पदे. ० ९	८०	गंगावदाष्टक. ० ३
५२	पोतदारकृत नवीन संगीत आख्या. ० ६	८१	गंगाष्टक. ० ३
५३	जीवितस्तोत्र. ० ६	८२	नमदाष्टक. ० ३
५४	रामरक्षा. ० ६	८३	अन्नपूर्णाष्टक. ० ३
५५	काश्याख्यान. ० ६	८४	सुगस्तुति. ० ३
५६	संक्षिप्त स्तवहरणाचे अभंग. ० ६	८५	रामस्तुति. ० ३
५७	एकाक्षरी श्लोक. ० ६	८६	नारायणस्तोत्र. ० ३
५८	तुकारामकृत स्वर्गारोहणाचे अभंग. ० ६	८७	शनिस्तोत्र ० ३
५९	संस्कृत तुळसी माहात्म्य. ० ६	८८	कालभैरवाष्टक. ० ३
६०	शिवापराधक्षमापन स्तोत्र. ० ६	८९	मणिकणिकाष्टक ... ० ३
६१	गंगानिलग स्तोत्र. ... ० ६	९०	विदुमाधवाष्टक. ... २ ६
६२	चित्रबोध भाग दुसरा ... ० ६	९१	गजेन्द्रमोक्ष प्राकृत. ...
६३	हिल्या डयत्तेकरिता ... ० ६	९२	लक्ष्मीस्तोत्र प्राकृत. ...
६४	बालज्ञानमुद्रा (नवीन धुव्याक्षर.) १ ६	स्वागुत्ताना एकमेकांची नावे मण्याची पद्धत आणि मनारंजक खवाणे व हणो.	
६५	गल्पपद्यार्थ बोध भाग १ ला व २ रा (एकत्र.) अथवा मराठी पहिल्या व २ व्या पुस्तकांतोळ कठिण शब्दांचे अर्थ व कवितांचे सान्त्वयस्पष्टीकरण. ... २ ०	२४	२३ भाग १. ० ३
			२४ भाग २. ० ३
			२५ भाग ३. ० ३
			२६ भाग ४. ० ३
		for	२५ रॉयलप्राय साथ २
		२६	रॉयलरीडर ग्रीवाडी. मुंबई. शब्दांश फ्रेटि